

Ο χώρος της ψυχοθεραπείας

ως πεδίο **συνάντησης** αναφορών και βιωματικών επιρροών

Ναταλία Βάρφη

Ερευνητική Εργασία

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Π.Ι.)

Ακαδημαϊκό Έτος, 2021-2022

Χειμερινό Εξάμηνο, Μάρτιος 2022

Ναταλία Βάρφη

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κορνηλία Φιλοξενίδου

Ο χώρος της ψυχοθεραπείας ως πεδίο συνάντησης
αναφορών και βιωματικών επιρροών

Copyright © 2022
Ναταλία Βάρφη

Ο χώρος της ψυχοθεραπείας ως πεδίο συνάντησης
αναφορών και βιωματικών επιρροών

Ναταλία Βάρφη

Ιωάννινα, Μάρτιος 2022

“Ευχαριστώ θερμά την καθηγήτρια μου, Κορίνα, για την πολύτιμη βοήθεια της, την υπομονή της και την εμπιστοσύνη που μου έχει δείξει.”

“Ευχαριστώ πολύ τη Φρίντα για την ιδιαίτερη συμβολή της και την κ. Εύη για την προθυμία και τη συνεισφορά της.”

“Ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλους τους συνοδοιπόρους που επί σειρά ετών έχουν συνεισφέρει με τον τρόπο τους και φυσικά στην οικογένεια μου που με στηρίζει σε κάθε μου βήμα.”

Abstract

The interaction of architecture with the sciences that study human psychology finds a particular application field in the study of indoor spaces and especially of those which are related to therapeutic procedures.

This study aims at investigating further the way through which these indoor spaces contribute to the formation of the users' psychological state, influencing the whole therapeutic process simultaneously.

The study consists of three sections. In the first one, the office is presented as a concept where not only its whole background is discussed but its sensory experience as well. In the second section, Sigmund Freud's first psychotherapy office at 19, Bergasse Street, in Vienna, is analyzed as a space and an attempt is made to imprint the possible influence it had on similar spaces of later therapists. In the third section the results of the primary research are presented and some correlations are made with the theoretical framework.

The results mentioned above prompt the pinpointing of common elements and references through the recorded cases of the study.

Περίληψη

Η αλληλεπίδραση της Αρχιτεκτονικής με τις επιστήμες που έχουν ως αντικείμενο την ανθρώπινη ψυχολογία, βρίσκει ιδιαίτερο πεδίο εφαρμογής στη μελέτη των εσωτερικών χώρων, κι ειδικά εκείνων που σχετίζονται με τις θεραπευτικές διαδικασίες.

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι εσωτερικοί αυτοί χώροι συμμετέχουν στη διαμόρφωση της ψυχικής διάθεσης των χρηστών τους, επηρεάζοντας παράλληλα και την όλη θεραπευτική διαδικασία.

Η μελέτη αποτελείται από τρεις ενότητες. Στην πρώτη παρουσιάζεται το γραφείο ως έννοια, και σχολιάζονται τόσο οι καταβολές του όσο και η αισθητηριακή εμπειρία που μπορεί να δημιουργήσει. Στη δεύτερη ενότητα αναλύεται, ως χώρος, το πρώτο ψυχαναλυτικό γραφείο του Sigmund Freud στο Bergasse 19, στη Βιέννη, και γίνεται μια προσπάθεια αποτύπωσης της επίδρασης που πιθανότατα είχε στη διαμόρφωση ανάλογων χώρων, από μεταγενέστερους αναλυτές και θεραπευτές. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της πρωτογενούς έρευνας που διενεργήθηκε και γίνονται συσχετισμοί με το θεωρητικό πλαίσιο.

Τα παραπάνω αποτελέσματα αποτελούν έναυσμα για την ανάδειξη κοινών σημείων και αναφορών, μέσα από τα καταγεγραμμένα παραδείγματα της έρευνας.

Πίνακας Περιεχομένων

18

Εισαγωγή

32

Το γραφείο
του Sigmund
Freud

54

Το ψυχοθεραπευτικό
γραφείο

98

Συμπεράσματα

106

Αναφορές

112

Κατάλογος
εικόνων

Εισαγωγή

1 Εισαγωγή

Η συγκεκριμένη εργασία ερευνά την περίπτωση και τον τρόπο, με τον οποίο ο εσωτερικός χώρος, με τις διάφορες ποιότητές του, θα μπορούσε δυναμικά να συμμετέχει στη διαμόρφωση της ψυχικής διάθεσης των χρηστών.

Η σχέση της αρχιτεκτονικής με την ψυχολογία θα διερευνηθεί στο χώρο όπου κατ'εξοχήν μελετώνται κι ερμηνεύονται οι συναισθηματικές αντιδράσεις και το «ψυχολογικό φορτίο» των χρηστών, δηλαδή στο χώρο της ψυχοθεραπείας. Στο πλαίσιο της ερευνητικής εργασίας θα αναζητηθεί αν και κατά πόσο ο φυσικός χώρος της ψυχοθεραπευτικής συνεδρίας επιδρά τόσο στον θεραπευόμενο, όσο και στον θεραπευτή και σε ποιο βαθμό αυτή η επίδραση επηρεάζει τις συνειδητές ή ασυνειδητές επιλογές που γίνονται για τη διαμόρφωση του. Το συγκεκριμένο θέμα επιλέχθηκε κυρίως λόγω του ειδικού μου ενδιαφέροντος για τον τομέα της ψυχολογίας και της προσωπικής μου ανάγκης για ευρύτερη κατανόηση της ψυχοθεραπευτικής διαδικασίας, δίνοντας έμφαση στο «σκηνικό» όπου αυτή λαμβάνει χώρα.

Κατά τη διάρκεια της θεραπείας οι άνθρωποι νιώθουν πιο ευαίσθητοι κι ίσως πιο ευάλωτοι. Ξεδιπλώνουν χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους και της ζωής τους και αφηγούνται βιώματα και τραυματικές εμπειρίες αναζητώντας κατανόηση και ψυχολογική υποστήριξη. Ο χώρος μέσα στον οποίο συντελείται αυτή η διαδικασία έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και θα με ενδιέφερε να μελετήσω τα ειδικά χαρακτηριστικά του, τις πιθανές καταβολές του καθώς και τις ποικίλες παραμέτρους που συντελούν στη διαμόρφωση του.

Η έρευνα εστιάζει σε μεθόδους ψυχοθεραπείας που εφαρμόζονται στο δυτικό κόσμο, που βασίζονται στη διαπροσωπική επαφή του αναλυόμενου με τον θεραπευτή. Ο αναλυόμενος επισκέπτεται το χώρο του αναλυτή (ιδιωτικό γραφείο, οικία) κι εκεί, βρίσκονται και οι δυο καθισμένοι με κάποια απόσταση μεταξύ τους, κάποιες φορές σε αντικρουστά καθίσματα ενώ σε κάποιες άλλες ο θεραπευόμενος χρησιμοποιεί το περιβόητο «ντιβάνι». Πέρα όμως από αυτά τα βασικά στοιχεία επίπλωσης, ο χώρος διαμορφώνεται κι από άλλα στοιχεία, χρώματα, υλικά, υφές, διακοσμητικά αντικείμενα κ.λπ. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας η σχέση του εκάστοτε χώρου της ψυχοθεραπευτικής συνεδρίας μελετάται με αρχιτεκτονικούς όρους με στόχο να διερευνηθεί με ποιον τρόπο μπορεί να συσχετιστούν οι πρακτικές της αρχιτεκτονικής εσωτερικών χώρων με αυτές της ψυχολογίας.

Οι πηγές που συνέβαλαν στην ανάλυση και την καλύτερη κατανόηση της ιδιαίτερης αυτής σχέσης της Αρχιτεκτονικής και της Ψυχολογίας σχετίζονται με επιστήμες και κλάδους επιστημών, όπως η Περιβαλλοντική Ψυχολογία, η Φαινομενολογία και η Νευροαρχιτεκτονική. Συγκεκριμένα, όμως, για το χώρο της ψυχοθεραπείας δεν υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία. Ωστόσο, η μελέτη του βιβλίου *In the Shadow of Freud's Couch: Portraits of Psychoanalysts In Their Offices* του Mark Gerald, ψυχοθεραπευτή και φωτογράφου, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την έκβαση της έρευνας και των αποτελεσμάτων της. Ένα άλλο παράδειγμα είναι το βιβλίο *Fifty Shrinks* του Sebastian Zimmerman, ψυχίατρου και φωτογράφου που αναλύει εκτενώς τις σκέψεις ψυχοθεραπευτών, ψυχαναλυτών και ψυχολόγων για τη δουλειά και το χώρο εργασίας τους.

Εκτός όμως από τις βιβλιογραφικές αναφορές, η ερευνητική εργασία στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε πρωτογενή έρευνα όπως συνεντεύξεις, συναντήσεις με ψυχοθεραπευτές και χρήση ερωτηματολογίων. Τα ερωτηματολόγια απευθύνονται σε διπλωματούχους ψυχολόγους και ψυχοθεραπευτές που έχουν το δικό τους γραφείο/χώρο για συνεδρίες αλλά και σε προπτυχιακούς ή μεταπτυχιακούς φοιτητές του κλάδου ή και διπλωματούχους που δεν έχουν ακόμη το δικό τους γραφείο.

Οι ερωτήσεις αφορούν τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε ο εκάστοτε χώρος, τις επιρροές, την ιδιοσυγκρασία του/της ψυχοθεραπευτή/τριας, τις πολιτισμικές του/της καταβολές, αλλά και κάποιες βασικές αρχές σχεδιασμού εσωτερικού χώρου όπως για παράδειγμα ο φωτισμός, τα χρώματα, η διάταξη επίπλων κλπ.

Τα προσδοκώμενα συμπεράσματα σχετίζονται με το βαθμό, στον οποίο τελικά ο χώρος που πραγματοποιείται η συνεδρία επηρεάζει τους ανθρώπους που τον χρησιμοποιούν, αλλά και με αποτελέσματα σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης τέτοιων χώρων.

1.1 Το γραφείο ως έννοια με ή χωρίς χωρική υπόσταση

Ένα γραφείο θα μπορούσε δυνητικά να έχει χωρική υπόσταση ή και όχι, θα μπορούσε όμως κάποιος να πει ότι πιθανόν να είναι κοινός τόπος το γεγονός ότι καταλαμβάνοντας κανείς ένα χώρο κατέχει και τον ρόλο που σχετίζεται με μια ανάλογη δραστηριότητα. Το γραφείο του υπάρχει όπου βρίσκεται ο ίδιος. Ο ρόλος του γραφείου ψυχοθεραπείας είναι η δημιουργία ενός ασφαλούς χώρου απομόνωσης του θεραπευόμενου. Ο χώρος αυτός είτε είναι ιδιωτικός είτε βρίσκεται μέσα σε κάποιο ίδρυμα, σε κάποια ιδιωτική ή δημόσια δομή, τη στιγμή της συνεδρίας αποτελεί το γραφείο του ψυχοθεραπευτή.¹

Το γραφείο της θεραπευτικής συνεδρίας αποτελεί μια τομή μεταξύ του φυσικού και του ψυχολογικού χώρου. Στα γενικά στοιχεία επίπλωσης και διαμόρφωσης που το αποτελούν, περιλαμβάνονται αντικείμενα όπως ο καναπές, η καρέκλα ή πολυθρόνα του θεραπευτή, διάφορα βιβλία κι έργα τέχνης τα οποία εμφανίζονται σε διάφορα μέρη του γραφείου. Ο Gerald αποκαλεί το χώρο αυτό ως «αιθέριο δωμάτιο». Ένα χώρο που συσχετίζεται με το ασυνείδητο και με ένα είδος μυστικοπαθούς ιδιωτικότητας. Τον παρομοιάζει με έναν ιερό χώρο όπου κάποιος έχει τη δυνατότητα να ξεδιπλώσει εμπειρίες και τραύματα, συχνά με χαρακτήρα εξομολογητικό, και ίσως να προσεύχεται για άνεση, οικειότητα, ηρεμία κι ευτυχία. Όμως το γραφείο του θεραπευτή δεν έχει πάντοτε φυσική παρουσία ή ένα μόνιμο χώρο. Είναι ο χώρος που τελείται η συνεδρία. Ορισμένοι αναλυτές του Γιούνγκ συλλαμβάνουν το γραφείο ως *τέμενος*, ένα μέρος ασφαλούς απελευθέρωσης, ένα περίβλημα, έναν πυρήνα, μια προστατευμένη σφαίρα όπου μπορεί κανείς να εισέρθει σε βάθος.²

¹ Gerald, M. (2019). IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices. London and New York: Routledge. p. 1

² Gerald, M. (2019). IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices. London and New York: Routledge. p. 26

1.2 Αισθητηριακή εμπειρία του ψυχοθεραπευτικού γραφείου

Στην ψυχοθεραπευτική διαδικασία δίνεται έμφαση στη σκέψη, στην ομιλία και στην ακρόαση. Η αίσθηση της αφής μεταξύ θεραπευτή και θεραπευόμενου είναι ελάχιστη έως απαγορευτική, ωστόσο δεν υπάρχει κάποιος περιορισμός στη χρήση των άλλων αισθήσεων. Αν κανείς παρατηρήσει και καταφέρει να δει όλα όσα συσχετίζονται με το χώρο της ψυχοθεραπείας – τα κτίρια στα οποία ανήκουν τα γραφεία, την επίπλωση, το σχεδιασμό των χώρων αυτών – αντιλαμβάνεται ότι η θεραπευτική διαδικασία επεκτείνεται όχι μόνο στο πεδίο της ανάλυσης αλλά και στα στοιχεία που είναι πια διαθέσιμα στην εξερεύνηση του ασυνείδητου.³ Ό,τι συσχετίζεται με το χώρο που πραγματοποιούνται οι συνεδρίες ενδεχομένως είναι κάτι που αποτυπώνεται στον ασθενή. Ακόμη κι αυτό, ίσως έχει σχέση με το ασυνείδητο. Μιας και στο χώρο της ψυχοθεραπείας ο ασθενής βρίσκεται ευάλωτος και συχνά συναισθηματικά φορτισμένος, ενδέχεται το περιβάλλον να παίζει κάποιο ρόλο στο ξεδίπλωμα της κατάστασης του. Ενδεχομένως να οδηγηθεί κανείς στο συμπέρασμα ότι η αρχιτεκτονική δε δημιουργεί απλώς αντικείμενα οπτικού περιεχομένου. Αντίθετα σχετίζεται, μεσολαβεί και σημαδεύει τα έργα της. Στο σημείο αυτό μπορούμε να δανειστούμε τα λόγια του Pallasmaa που αναφέρει ότι η τελική έννοια κάθε κτιρίου είναι πέρα από την αρχιτεκτονική: κατευθύνει την συνείδησή μας πίσω στον κόσμο και παράλληλα προς την αίσθηση του εαυτού μας. Ουσιώδης αρχιτεκτονική μας ωθεί να βιώνουμε τους εαυτούς μας ως ολοκληρωμένα ενσωματωμένα και πνευματικά όντα. Αυτή είναι άλλωστε και η σπουδαία λειτουργία όλων των σημαντικών τεχνών.⁴

³ Gerald, M. (2019). IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices. London and New York: Routledge, p. 109

⁴ Pallasmaa, J. (2005), THE EYES OF THE SKIN: Architecture and the Senses. London: John Wiley & Sons., p. 11

1.3 Καταβολές του χώρου ψυχοθεραπείας

Όπως όλες οι τέχνες, έτσι κι η αρχιτεκτονική, έρχεται αντιμέτωπη με θεμελιώδη ζητήματα σχετικά με την ανθρώπινη ύπαρξη στο χώρο και το χρόνο προσπαθώντας να εκδηλώσει και να συνδέσει τον άνθρωπο με τον κόσμο. Η αρχιτεκτονική ασχολείται σε βάθος με τις μεταφυσικές πτυχές του εαυτού και του κόσμου, την εσωτερικότητα και την εξωτερικότητα, το χρόνο και τη διάρκεια, τη ζωή και το θάνατο.⁵

Σχολιάζοντας τις καταβολές του ψυχοθεραπευτικού γραφείου, ο Mark Gerald με αφορμή τη διαμόρφωση του προσωπικού του χώρου αναφέρει ότι τα παραδείγματα που έδρασαν ως καταλύτες στις αποφάσεις που χρειάστηκε να πάρει ήταν το γραφείο του θεραπευτή του Dr. Bloom, το γραφείο του πατέρα του αλλά και τα δωμάτια στο πατρικό του, όπου πέρασε την παιδική κι εφηβική του ηλικία. Υποστηρίζει ότι όλα τα ψυχαναλυτικά γραφεία δημιουργούνται από το υλικό των μοναδικών χωρικών προτύπων που διαμορφώνονται στην αρχή της ζωής κάθε ασκούμενου. Επιπλέον, παράλληλα με αυτές τις βιοματικές επιρροές που επηρεάζουν το σχεδιασμό του χώρου ψυχοθεραπείας αναφέρει τη θεμελιώδη συμβολή του αρχιτεκτονικού ψυχαναλυτικού γραφείου που είναι τα δωμάτια του Sigmund Freud στο Bergasse 19 στη Βιέννη της Αυστρίας.⁶

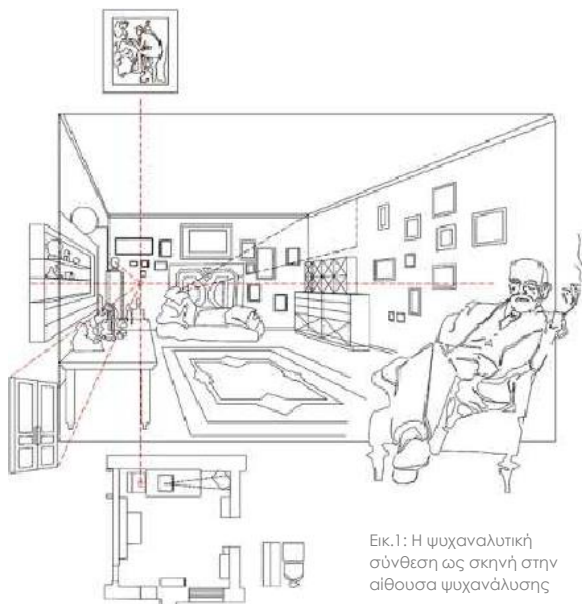
⁵ Pallasmaa, J. (2005). *THE EYES OF THE SKIN: Architecture and the Senses*. London: John Wiley & Sons., p. 16

⁶ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge, p. 2

Σε όσα γραφεία έχω φωτογραφήσει ανά
τον κόσμο, ανέκαθεν έβρισκα
αλάθανστες αντιγραφές (μερικές φορές
αρκετά λεπτές) του εικονικού γραφείου
του *Sigmund Freud*. Παρά τις πολιτιστικές,
θεωρητικές και προσωπικές
ιδιοσυγκρασίες, η σκιά του καναπέ του
Freud παραμένει.⁷

⁷ Gerald, M. (2019). IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices. London and New York: Routledge. p. 2

Εικ.1: Η ψυχαναλυτική σύνθεση ως σκηνή στην αίθουσα ψυχανάλυσης

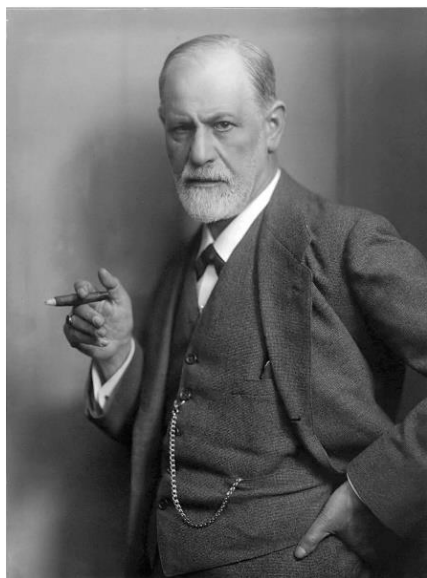

Εικ.2: Η ψυχαναλυτική σύνθεση ως σκηνή στην αίθουσα μελέτης

Το γραφείο του Sigmund Freud

2 Το γραφείο του Sigmund Freud

2.1 Ο Sigmund Freud και ο αρχετυπικός χώρος ψυχοθεραπείας

Εικ.3: Sigmund Freud, 1856-1939

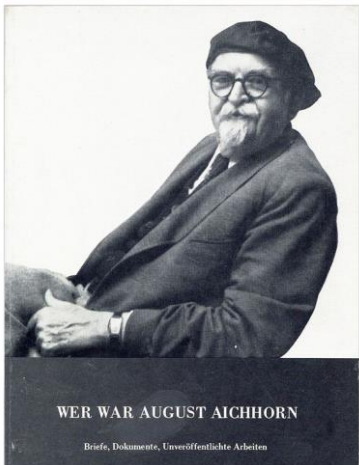
Ο Sigmund Freud (Σίγκισμουντ Σλόμο Φρόντ, 6 Μαΐου 1856 – 23 Σεπτεμβρίου 1939) ήταν Αυστριακός ιατρός, φυσιολόγος, ψυχίατρος και θεμελιωτής της ψυχαναλυτικής σχολής στον τομέα της ψυχολογίας. Η σχολή αυτή παρουσίαζε ταυτόχρονα μια θεωρία της ανθρώπινης ψυχής, μια θεραπευτική μέθοδο για την ανακούφιση από τις ασθένειες της, αλλά και μια οπτική για την ερμηνεία του πολιτισμού και της κοινωνίας. Ο εβραϊκής καταγωγής νευρολόγος και ψυχίατρος είναι αναγνωρισμένος ως ένας από τους πλέον βαθυστόχαστους αναλυτές του 20^{ου} αιώνα, ο οποίος μελέτησε και προσδιόρισε έννοιες όπως το ασυνείδητο

την απώθηση και την παιδική σεξουαλικότητα.⁸ Πρωτοπόρος για την εποχή του, δέχθηκε έντονες αντιδράσεις αλλά και αμφισβητήσεις τόσο για τις επιστημονικές του θεωρίες και θεωρήσεις όσο και για τις θεραπευτικές του τεχνικές. Το έργο του χαρακτηρίστηκε ιδιαίτερα καινοτόμο στη Βιέννη του 19ου αιώνα. Ακόμη και σήμερα όμως το έργο αυτό προκαλεί αντιπαράθεσεις και ιδιαίτερο προβληματισμό. Βέβαια η επίδρασή του εξαπλώθηκε σε αρκετούς τομείς της τέχνης και της επιστήμης όπως ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, φιλοσοφία.

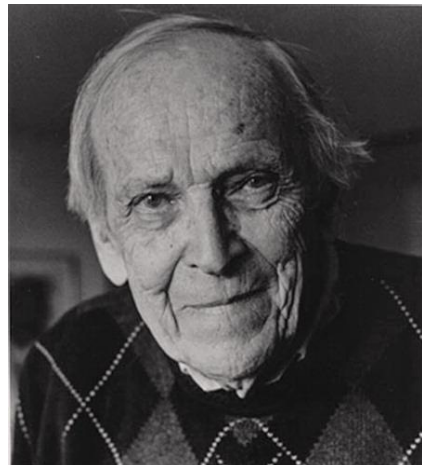
⁸ Freud, Sigmund. 2017. ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗΣ. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ.

Η μεγάλη συνεισφορά του Freud ήταν το ότι προσδιόρισε την έννοια του ασυνείδητου και προσπάθησε να ρίξει φως σε αυτό το τεράστιο κι ανεξερεύνητο πεδίο. Η μελέτη του ασυνείδητου έγινε το επίκεντρο των θεωριών και της κλινικής πρακτικής της ψυχανάλυσης. Ένα αρκετά ευρύ φάσμα σημαντικών στοιχείων των ανθρώπινων σκέψεων βρίσκεται στην αφάνεια. Ο Freud εξέτασε και κατάφερε να ορίσει φαινόμενα όπως τα όνειρα, την ολισθηρότητα της γλώσσας, την ελεύθερη συσχέτιση (ψυχοθεραπευτική πρακτική), και τη γενική τάση να μεταβιβάζονται τα συναισθήματα (ειδικά εκείνα που δημιουργήθηκαν από τραύμα). Η έρευνα και οι προσπάθειες του ανέδειξαν το μεγαλείο της δύναμης αλλά και την εμβέλεια του ασυνείδητου κι έθεσαν μια θεραπευτική προσέγγιση σε ορισμένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα του πόνου που προκαλεί η απώλεια.

Το γραφείο του Sigmund Freud καταγράφηκε λεπτομερώς από δυο πολύ σημαντικές προσωπικότητες τους August Aichhorn και Edmund Engelman. Ο Aichhorn, που σπούδασε στη Βιέννη, ήταν εκπαιδευτικός, κλινικός και θεωρητικός στον τομέα της νεανικής εγκληματικότητας. Διέθετε μια προφητική κατανόηση της σημασίας αυτού του αρχετυπικού χώρου στο 19 Bergasse, και ήταν αποφασισμένος να μη χαθεί η ιστορία για τους μεταγενέστερους. Έτσι προσέλαβε το νεαρό φωτογράφο Edmund Engelman για να απαθανάτισει τη γενέτειρα της ψυχανάλυσης.

Εικ.4: August Aichhorn, 1878-1949

Εικ.5: Edmund Engelman, 1907-2000

Οι φωτογραφίες του Engelman, οι οποίες τραβήχτηκαν το 1938 αλλά δεν αναπαρήχθησαν και διατέθηκαν μέχρι το 1976, απεικονίζουν λεπτομερώς το αρχετυπικό αυτό ψυχαναλυτικό γραφείο. Οι εικόνες αυτές εμφανίστηκαν σε όλα τα μεταγενέστερα ψυχαναλυτικά γραφεία παγκοσμίως. Η εμπειρία του Engelman κατά τη διάρκεια των τριών ημερών φωτογραφίας του Bergasse 19 καταγράφεται ως «Μεμοίρι» στο βιβλίο φωτογραφιών του.⁹ Το θέαμα που αντίκρυσε ο Engelman στο Bergasse 19 ήταν ένα μουσείο από μόνο του, σύμφωνα με τους Fuss and Sanders.¹⁰ Ο ίδιος ο Engelman αναφέρει: «Όπου κι αν κοιτούσε κανείς, υπήρχε μια ματιά στο παρελθόν».¹¹ Η συλλογή του Freud από αντίκες περιλάμβανε κυρίως αντικείμενα σχετικά με το θάνατο και το δωμάτιο ήταν σαν κρυπτογραφημένο, ένα μέρος «της απώλειας και της απουσίας, της θλίψης και της μνήμης, της ελεγχίας και του πένθους».¹² Πρέπει λοιπόν, κανείς να ξεκινήσει με το Freud ώστε να κατανοήσει το ψυχαναλυτικό και κατ' επέκταση το ψυχοθεραπευτικό γραφείο, τον πρώτο κάτοχο γραφείου, του οποίου η επιρροή εξακολουθεί να διεισδύει σε κάθε θεραπευτικό γραφείο ακόμα και σήμερα.¹³

Εικ.6.7: Εξώφυλλα βιβλίου φωτογραφιών του Edmund Engelman, 1981

⁹ Engelman, E. (1976). *Bergasse 19: Sigmund Freud's Home and Offices, Vienna 1938*. New York: Basic Books.

¹⁰ Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge.

¹¹ Engelman, E. (1976). *Bergasse 19: Sigmund Freud's Home and Offices, Vienna 1938*. New York: Basic Books., p. 138

¹² Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge., p. 79

¹³ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge, p. 4

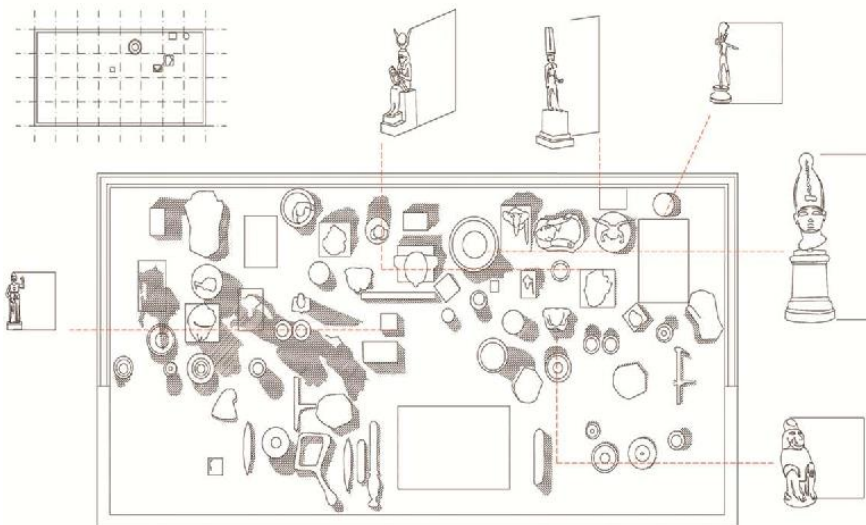

Εικ.8: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

Εικ.9: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

Η ανησυχία του Freud για το θάνατο ή αυτό που ο ίδιος ονόμαζε 'παραλήρημα του θανάτου' και η σχέση του με το ψυχαναλυτικό γραφείο αναπτύσσονται λεπτομερώς από τη Diana Fuss, στο βιβλίο *The Sense of an Interior: Four Writers and the Rooms that Shaped Them*. Στο κεφάλαιο που αναφέρεται στον Freud κι έχει γραφτεί από τον αρχιτέκτονα Joel Sanders, φαίνεται να υποστηρίζει πως ένα μεγάλο μέρος της κλασικής ψυχαναλυτικής πρακτικής βασίζεται στην αποφυγή του Freud να κοιτάζει προσεκτικά το θάνατο. Επίσης θεωρεί ότι η ακοή υπερτερει της όρασης στο σχεδιασμό αυτού του πρώτου ψυχαναλυτικού γραφείου. Εξερευνώντας τον χώρο αυτό, τον περιγράφουν ως 'προσπάθεια ανάκαμψης, ανασύστασης από τα θραύσματα της ιστορίας όσων έχουν θαφτεί και χαθεί'.¹⁴ Συμπερασματικά εικάζουν την ύπαρξη 'ενοχής επιζώντων' στο γραφείο του Freud¹⁵ κι αυτό αιτιολογείται από την ύπαρξη χιλιάδων αρχαιοτήτων, αντικών ή εκταφιασμένων αντικειμένων (πάνω από 2.000) όπου μέσα σε όλα βρίσκονταν ετρουσκικά αγγεία κηδείας, χάλκινα φέρετρα, ρωμαϊκές μάσκες θανάτου και πορτρέτα μουμιών. Αντικείμενα που ξεκίνησε να συλλέγει και να συγκεντρώνει μετά το θάνατο του πατέρα του.¹⁶

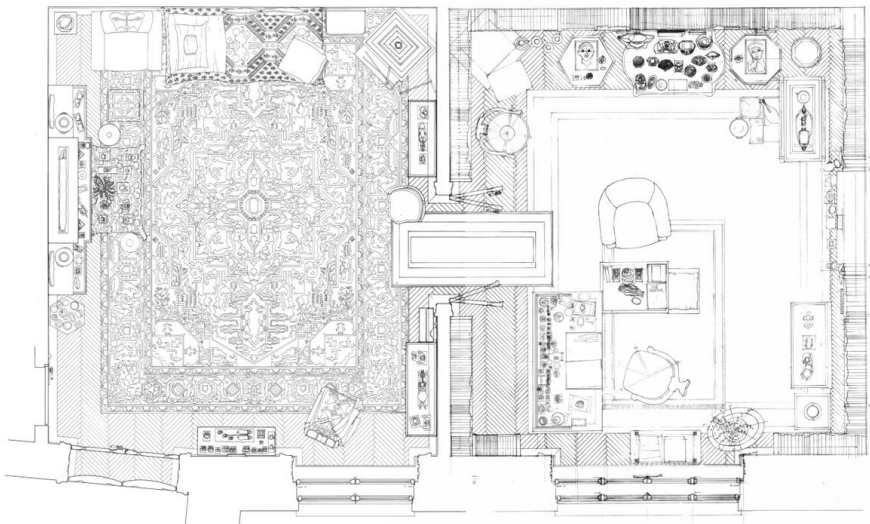
Εικ.10: Ανέκδοτη τοπογραφία του γραφείου του Freud

¹⁴Fuss, D. (2004). *The Sense of an Interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York, NY: Routledge., p. 73

¹⁵Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge

¹⁶ Fuss, D. (2004). *The Sense of an Interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York, NY: Routledge., p. 73

Οι Fuss & Sanders παρομοιάζουν το χώρο του Freud σαν ένα θέατρο, όπου τα αντικείμενα που απαρτίζουν το σκηνικό, είναι αντικείμενα που χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να φέρνουν στη μνήμη ένα αγαπημένο αντικείμενο που έχει πια χαθεί.¹⁷ Ο τρόπος που έχει γίνει η χωροθέτηση των επίπλων στο χώρο του Bergasse 19, ιδίως ο καναπές και η καρέκλα του αναλυτή, ευνοεί τρομερά την αίσθηση της ακοής και τη βάζει σε προτεραιότητα, πάνω από αυτή της όρασης. Άρα θέτει το λόγο πάνω από την όραση!¹⁸ Ως εκ τούτου, ο χώρος δίνει έμφαση στην ομιλία ως θεραπεία. Ταυτόχρονα υπήρχαν απαγορεύσεις κατά της χρήσης του σώματος, συμπεριλαμβανομένων των ματιών: παρόλο που ο γιατρός και ο ασθενής βρίσκονται στην ίδια πλευρά του παραθύρου, μόνο ο ασθενής έχει οπτική δυνατότητα προς τα έξω ενώ ο Freud είναι 'τυφλός', μιας και κοιτάζει σε διαφορετικό σημείο. Ο Freud μπορεί να ακούσει, αλλά δεν μπορεί να δει. Η ακοή πρέπει να αντισταθμίσει μια ριζική απώλεια όρασης.¹⁹

Εικ.11: Αναλυτική κάτοψη του γραφείου του Freud

¹⁷ Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge., p. 79

¹⁸ Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge., p. 94

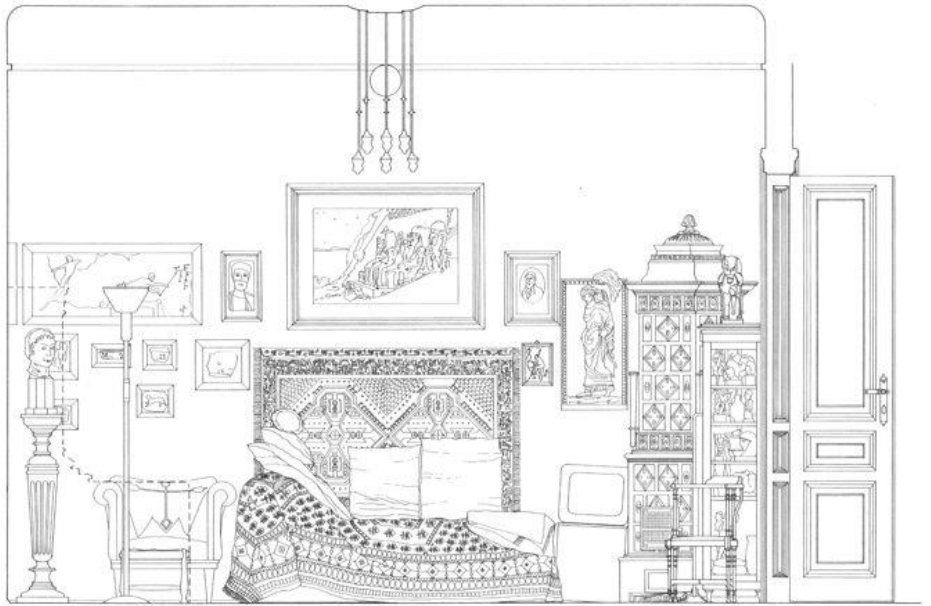
¹⁹ Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge., p. 96

Εικ.12: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

Εικ.13: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

Εικ.14: Οψοτομή θεραπευτικής αίθουσας του γραφείου του Freud

Το γραφείο του Sigmund Freud στο Bergasse 19 ήταν ένα γραφείο στο σπίτι. Στεγαζόταν στο δεύτερο όροφο μιας τυπικής πολυκατοικίας, χτισμένης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην ένατη εβραϊκή συνοικία της Βιέννης. Το γεγονός ότι ο χώρος εργασίας του βρισκόταν στην οικία του συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στο μοντέλο της ψυχανάλυσης που μεταβιβάστηκε στις μελλοντικές γενιές αναλυτών.²⁰ Οι πληροφορίες που έχουμε σήμερα για το γραφείο του Freud δεν προέρχονται αποκλειστικά από τις φωτογραφίες του Edmund Engelman και της αναπαράστασης από τη Diana Fuss και το Joel Sanders. Το υλικό αυτό έχει εμπλουτιστεί από βιβλία και άρθρα που γράφτηκαν από ή σχετικά με ασθενείς του Freud, οι οποίοι αναλύθηκαν στο Bergasse 19, όπως η περίπτωση της Ekstein,²¹ του Grinker,²² του Grotjahn²³ και του Wolf Man.²⁴ Η Hilda Doolittle, μια Αμερικανίδα ποιήτρια κι ασθενής του Freud περιγράφει στο βιβλίο με τίτλο *'Tribute to Freud'* την άφιξή της στο γραφείο του.

Εικ.15: Μπροστινή όψη γραφείου-οικίας οικ. Freud

²⁰ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 133

²¹ Salyard, Ann. 1992. *Freud's narrow escape and the discovery of transference*. *Psychoanalytic Psychology*.

²² Grinker, R. R., Jr. (2001). *My father's analysis with Sigmund Freud*. *Annual Review of Psychoanalysis*

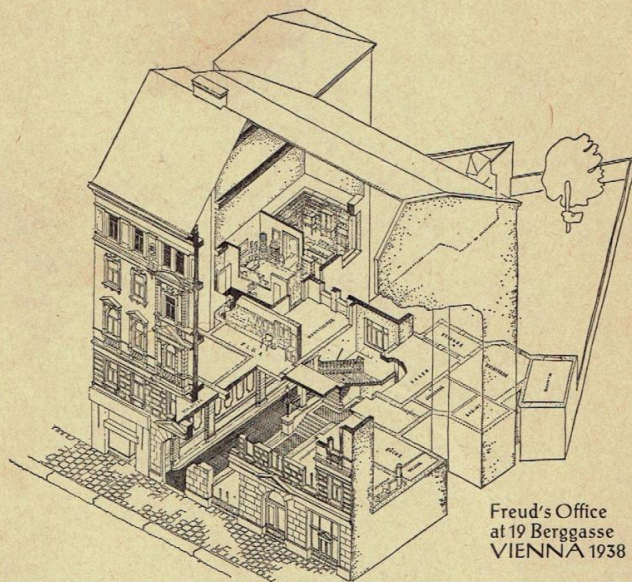
²³ Grotjahn, M. (1973/1971). *Diary of my analysis with Sigmund Freud*. By Smiley Blanton M.D. *Psychoanalytic Quarterly*, 42, 272-274. New York, NY: Hawthorn Books, Inc. p. 141.

²⁴ Wolf Man, T. (1958). *How I came into analysis with Freud*. *Journal of American Psychoanalytic Association*, 6, 348-352

Sigmund Freud House Bulletin

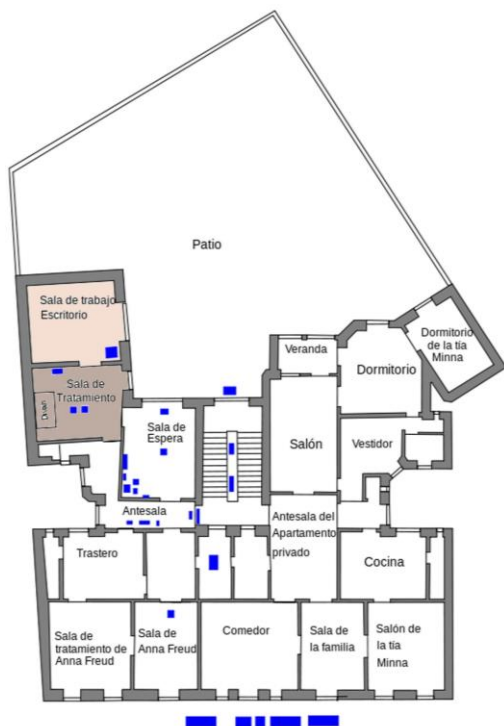
Vol. 5/No. 1

Summer 1981

Εικ.16: Εξώφυλλο βιβλίου *Sigmund Freud House Bulletin*, 1981

Για να μπορέσει κάποιος να εισέλθει στο γραφείο του Freud στη Βιέννη, έπρεπε να ανέβει μια σκάλα, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν «ένα ημιδιαφανές εσωτερικό παράθυρο που κοιτάζει όχι σε μια εξωτερική αυλή αλλά απευθείας στο ιδιωτικό διαμέρισμα της οικογένειας Freud».²⁵ Αυτό το εσωτερικό παράθυρο, έδωσε έναν αέρα αβεβαιότητας σχετικά με το αν κάποιος «μπορεί να κοιτάζει προς τα μέσα ή το μέσα να κοιτάζει έξω».²⁶ Αυτή, λοιπόν, η μορφή αβεβαιότητας στη διάκριση του εσωτερικού και του εξωτερικού κόσμου παραμένει μία από τις μεγάλες αμφιβολίες αλλά κι ανακαλύψεις της εξερεύνησης στην ψυχαναλυτική διαδικασία κι είναι εγγενής σε όλα τα ψυχαναλυτικά και ψυχοθεραπευτικά γραφεία.²⁷

Εικ.17: Κάτωψη κατοικίας οικ. Freud

La casa y consultorio de Sigmund Freud en Viena
 Plano de planta del piso de la casa ubicada en Berggasse 19, Viena IX.
 Distribución de las habitaciones según su uso por la familia Freud en 1938, de acuerdo con los datos de la documentación del Museo Sigmund Freud de Viena.
 Las áreas sensibles (en azul) conducen a fotografías relacionadas.

- Δωμάτιο θεραπείας
- Αίθουσα γραφείου

²⁵ Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge., p. 75

²⁶ Fuss D., & Sanders J. (2004). *Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria*. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge., p. 75

²⁷ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 133

Όταν ο Edmund Engelman επισκέφθηκε το Bergasse 19 τον Μάιο του 1938 ανέφερε: μπήκα και έριξα την πρώτη μου ματιά στον περίφημο καναπέ. Ήταν σχετικά μικρός. Οι αρχαιότητες κι αντίκες γέμιζαν κάθε διαθέσιμο σημείο στο δωμάτιο. Ήμουν συγκλονισμένος από τις μάζες ειδωλίων που ξεχείλιζαν σε κάθε επιφάνεια... ο ίδιος ο καναπές ήταν καλυμμένος με ένα ανατολίτικο χαλί και μαξιλάρια στοιβάζονταν ψηλά πάνω του, έτσι ώστε να φαίνεται ότι ένας ασθενής που είναι ξαπλωμένος πάνω του θα έπρεπε σχεδόν να καθίσει. Οι τοίχοι ήταν καλυμμένοι με εικόνες, έργα τέχνης, αναμνηστικά και βραβεία... όπου κι αν κοιτούσε κανείς, υπήρχε μια ματιά στο παρελθόν.²⁸

Εικ.18: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

Εικ.19: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

²⁸Engelman, Edmund. 1976. *Bergasse 19: Sigmund Freud's Home and Offices, Vienna 1938*. New York: Basic Books., p. 96-97

Εικ.20: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

Εικ.21: Γραφείο Freud, Edmund Engelman, 1976

2.2 Αντίκτυπος του πρώτου ψυχαναλυτικού γραφείου στις επόμενες γενιές αναλυτών

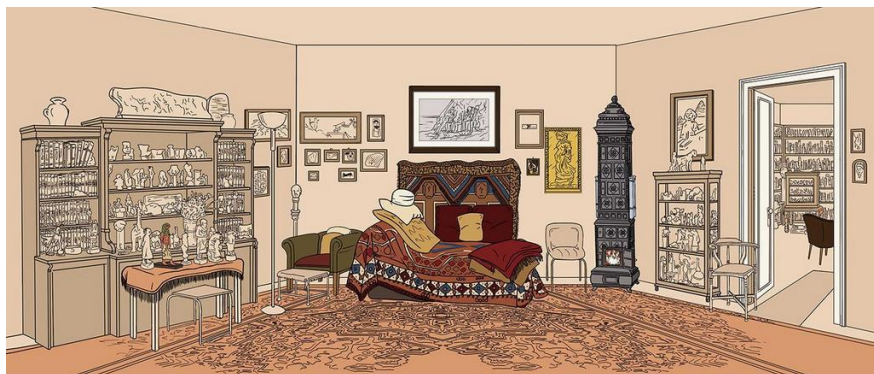
Μέσα από το βιβλίο του Mark Gerald έχει διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο το πρώτο ψυχαναλυτικό γραφείο επηρέασε θεραπευτικούς χώρους ανά τον κόσμο. Σπανίως από το γραφείο ενός θεραπευτή απουσιάζει ο καναπές, η καρέκλα του αναλυτή, βιβλιοθήκες, κάποια μορφή τέχνης, αντικείμενα κι αναμνηστικά. Ο Mark Gerald σημειώνει χαρακτηριστικά ότι σε προσωπική του επικοινωνία με τον Edgar Levenson, διαπροσωπικό αναλυτή, εκείνος εξομολογείται ότι δεν χρησιμοποιεί τον καναπέ σε κάθε συνεδρία αλλά σαν συμβολικό αντικείμενο θεωρεί ότι ανήκει στο ψυχοθεραπευτικό του γραφείο σε βαθμό που εάν δεν είχε καναπέ, δεν θα ένιωθε σαν αναλυτής.²⁹ Πέρα από τον τυπικό σχεδιασμό, κάθε γραφείο έχει μια ξεχωριστή έκφραση της προσωπικότητας του αναλυτή, γεγονός που αποδεικνύεται κι από τις διάφορες φωτογραφίες του βιβλίου. Οι προσωπικές προτιμήσεις, οι πολιτιστικές επιρροές, οι οικονομικές συνθήκες και οι ιστορίες κάθε αναλυτή αντικατοπτρίζονται στην επιλογή των χρωμάτων, του φωτός, της επίπλωσης, της ύπαρξης έργων τέχνης και φυτών, του μεγέθους του γραφείου και του περιβάλλοντος του. Ακόμη, κατά πόσον το γραφείο βρίσκεται σε οικιακό ή εμπορικό περιβάλλον ή ως μέρος ενός ιδρύματος. Αυτοί οι παράγοντες συνδυάζονται ώστε να παράγουν μια σχέση που λειτουργεί υποστηρικτικά μέσα στην κοινότητα της ψυχοθεραπείας, με όλη την ιστορία της. Η σχέση αυτή λοιπόν, επιβεβαιώνει ότι ένας επαγγελματικός χώρος, είναι κάτι πολύ περισσότερο από έναν χώρο εργασίας. Ίσως μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι είναι ένας δημιουργημένος χώρος στον οποίο αποκαλύπτονται, διατηρούνται και διερευνώνται οι πιο βαθιές επιθυμίες κι οι πιο σκοτεινοί φόβοι.³⁰

Κάθε θεραπευτικός χώρος φέρει το αποτύπωμα του γραφείου του Freud, αν και γενικά, η δομή του ψυχαναλυτικού γραφείου φαίνεται να παροτρύνει κάποιον να κοιτάξει μέσα του, κι όχι έξω, κι αν δει να μην αγγίξει. Έτσι, η προσοχή εστιάζεται

²⁹ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 150

³⁰ Ομοίως

στον εσωτερικό χώρο και τα όρια μεταξύ θεραπευτή και θεραπευόμενου διατηρούνται. Ωστόσο, καθώς αυτές οι υπαγορεύσεις έχουν μεταφερθεί από ψυχαναλυτική γενιά σε γενιά, έχει δημιουργηθεί ένας αναμφισβήτητος κώδικας συμπεριφοράς. Ως εκ τούτου, υπάρχει αρκετά συχνά μια αίσθηση περιορισμού, η οποία διατηρεί την αίσθηση της όρασης, με αποτέλεσμα ένας πλούτος παρατηρήσεων να παραμένει ανεκμετάλλετος μιας και οι υπόλοιπες αισθήσεις δεν μπορούν να αξιοποιηθούν.³¹

Εικ.22: Προοπτική απεικόνιση γραφείου Freud

Ο χώρος που πραγματοποιείται η ψυχοθεραπεία δεν έχει λάβει μεγάλη προσοχή γενικά στην ψυχοθεραπευτική και ψυχαναλυτική βιβλιογραφία.³² Όμως οι επαγγελματίες νιώθουν συχνά έντονα συναισθήματα τόσο κατά τη δημιουργία ενός πρώτου γραφείου όσο και κατά τη μετάβαση σε ένα νέο γραφείο ή την αναδιαμόρφωση ενός χώρου.³³ Το να διατηρεί κανείς ένα θεραπευτικό γραφείο συνεπάγεται αυτομάτως και την ύπαρξη ενός χώρου για τους ασθενείς αλλά και την ύπαρξη ενός χώρου του ίδιου του θεραπευτή. Στο γραφείο παρέχονται θεραπευτικές υπηρεσίες αλλά ταυτόχρονα δημιουργείται ένα εργασιακό 'σπίτι' για το θεραπευτή. Κατά τη δημιουργία ενός ψυχοθεραπευτικού γραφείου, ο ασκούμενος κοιτάζει τόσο το παρελθόν όσο και το μέλλον. Η διαμόρφωση ενός γραφείου μπορεί να είναι συνειδητή ή τυχαία, αλλά σε κάθε περίπτωση ο θεραπευτικός χώρος είναι πάντα διαμορφωμένος ώστε να ανταποκρίνεται στις σημαντικές ασυνείδητες ανάγκες του θεραπευτή.³⁴

³¹ Gerald, M., (2019), *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 75

³² Akhtar, S., (2009), *The damaged core: Origins, dynamics, manifestations, and treatment*. Lanham, MD: Jason Aronson

³³ Hershberg, S., (2016), *Changing the physical aspects of the analytic setting: The impact on the analyst, the patient and the relationship and its home*. Unpublished paper

³⁴ Gerald, M., (2019), *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 4

Εικ.23: Κολάζ άνοψης γραφείου Freud στο Μουσείο του Freud στο Λονδίνο

Το ψυχοθεραπευτικό γραφείο

3 Το ψυχοθεραπευτικό γραφείο

3.1 Σχεδιασμός και Ψυχοθεραπεία

Εικ.24: Elizabeth Danze, 29 Νοεμβρίου 1956

Η αρχιτέκτονας Elizabeth Danze (2005) έχει ερευνήσει κι αναλύσει τα ψυχοθεραπευτικά γραφεία σε ό,τι αφορά τόσο τις φυσικές όσο και τις χωρικές ιδιότητες τους, συμπεριλαμβανομένου του καναπέ, του ντιβανιού ή της καρέκλας. Ακόμη έχει καταγράψει τις σχετικές θέσεις της ανάλυσης ως προς την πλευρά του θεραπευτή. Επιπλέον έχει εξετάσει το σχεδιασμό του ίδιου του χώρου σχετικά με αντικείμενα, παράθυρα, θέα, φυσικό φως και την ακολουθία εισόδου, συμπεριλαμβανομένης της συγκεκριμένης μετάβασης στα όρια από το ένα διάστημα στο άλλο, στοιχεία που είναι συνυφασμένα με τον θεραπευτικό χώρο αλλά και τη διαδικασία της ψυχοθεραπείας.³⁵

Όσοι ασχολούνται με το σχεδιασμό εσωτερικών χώρων ενδιαφέρονται να δημιουργήσουν χώρους λειτουργικούς κι ωφέλιμους για την ανθρώπινη εμπειρία. Όμως το ίδιο ενδιαφέρον έχουν και οι ψυχοθεραπευτές. Προσπαθούν, δηλαδή, να δημιουργήσουν ένα βοηθητικό περιβάλλον που είναι ικανό να οδηγήσει τον ασθενή

³⁵ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 110

σε ψυχική ανάταση. Ο χώρος της συνεδρίας είναι ο διαμορφωμένος χώρος στον οποίο, συντελείται μια θεραπεία. Παρόλα αυτά, η σημαντικότητα του σχεδιασμού και της ψυχοθεραπείας βρίσκεται σε αντίθετους πόλους. Για τους θεραπευτές η ουσία στρέφεται προς τα μέσα, προς το ασυνείδητο με τις εσωτερικές του σχέσεις. Αντίθετα, ο σχεδιασμός εστιάζεται σε εκδηλώσεις κι αντικείμενα του εξωτερικού περιβάλλοντος. Αυτό που έχει σημασία για κάποιον που σχεδιάζει, είναι ο πραγματικός χώρος. Στοιχεία όπως το σχήμα, οι διαστάσεις, ο διαχωρισμός δωματίων, τα έπιπλα και τα όρια του χώρου, είναι βασικά για το σχεδιασμό. Όταν ο θεραπευτής γράφει στο γραφείο του, αναγνωρίζεται ως συγγραφέας εκεί. Όταν όμως επιστρέφει εκεί με ασθενή, μετατρέπεται σε θεραπευτικό γραφείο, με τις ιδιότητες ενός τέτοιου χώρου.³⁶

Ωστόσο, ένα θεραπευτικό γραφείο μπορεί να αποτελεί κι ένα καταφύγιο ονείρων, διότι τέτοιοι χώροι συνδέονται κι ευνοούν τα όνειρα με προσοχή στο φωτισμό, τον άνετο καναπέ και τις καρέκλες, τα στοιχεία τέχνης και τα υποβλητικά αντικείμενα. Εκτός από την ιδιωτικότητα και την ησυχία όλες οι αισθήσεις του αναλυτή είναι παρούσες. Κατά τον Gerald τα περισσότερα θεραπευτικά γραφεία είναι αποθετήρια μουσικών κι ασφαλών χώρων προκειμένου να απελευθερώσουν από αισθήματα ντροπής, να αντιμετωπίσουν το σκοτάδι και να καλωσορίσουν τα όνειρα.³⁷

Η σχέση του εκάστοτε χώρου όπου τελείται η ψυχοθεραπεία μελετάται ως πεδίο της αρχιτεκτονικής. Στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο συνδέεται με την επιστήμη της ψυχολογίας έχουν συμβάλει σε μέγιστο βαθμό αφενός το βιβλίο του Mark Gerald, *In the Shadow of Freud's Couch: Portraits of Psychoanalysts In Their Offices* κι αφετέρου η χρήση των ερωτηματολογίων.

Ο Mark Gerald όντας ψυχοθεραπευτής και φωτογράφος, συγκεντρώνει στο βιβλίο του το υλικό του 15ετούς έργου του, καθώς έχει φωτογραφίσει ψυχοθεραπευτές στα γραφεία τους σε 10 χώρες και 27 πόλεις. Άντρες και γυναίκες με εντελώς διαφορετικό στυλ. Το βιβλίο ξεκινώντας με το αρχετυπικό γραφείο του Freud εξερευνά τον τρόπο με τον οποίο η αυξανόμενη ποικιλομορφία τόσο των θεραπειών, όσο και των ομάδων ασθενών και οι αλλαγές στις σχολές σκέψης αντανακλούν σε οικείους χώρους και με ποιο τρόπο οι επιλογές που κάνουν οι θεραπευτές στη διαμόρφωση των γραφείων τους μπορούν να έχουν πραγματική επίδραση στη θεραπεία. Ακόμη αναζητά τα ισχυρά συγγενικά θεμέλια της θεωρίας

³⁶ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 112

³⁷ Ομοίως

Εικ.25: Αυτοπροσωπογραφία Mark Gerald

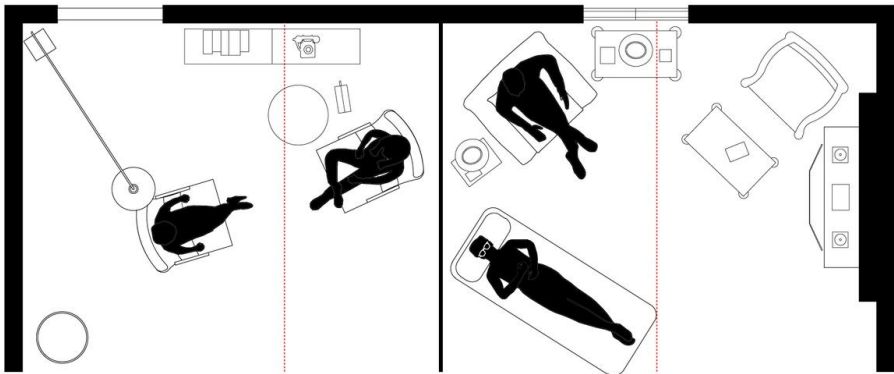
και της κριτικής τεχνικής, την αμοιβαία τρωτή σχέση θεραπευόμενου-θεραπευτή αλλά και την ιστορία του γραφείου ψυχοθεραπείας.³⁸

Για τον Gerald τα γραφεία αυτά είναι δωμάτια, στα οποία άνδρες και γυναίκες εξασκούν το επάγγελμά τους και ταυτόχρονα χώροι οι οποίοι μετατρέπονται σε σπίτια για ειδικευόμενους και θεραπευόμενους. Η ιδιωτικότητα είναι αυτό που χαρακτηρίζει τα ψυχοθεραπευτικά γραφεία που γενικά παραμένουν κρυμμένα απ' όλους εκτός απ' όσους πηγαίνουν εκεί για βοήθεια. Η αναγκαιότητα για την ιδιωτικότητα αυτή στη θεραπεία εγκεντρώνει την περιέργεια των όσων βρίσκονται εκτός αυτής και δίνει ερεθίσματα σε φανταστικές καρικατούρες όπως αυτές που συναντά κανείς σε ταινίες του Woody Allen, όπως για παράδειγμα *What's up Tiger Lily* (1966), *Take the Money and Run* (1969), *Husbands and Wives* (1992) και φυσικά *Annie Hall* (1977) ή η σειρά *In Treatment* (2008) που διαδραματίζεται στο γραφείο ενός θεραπευτή που βρίσκεται στο σπίτι του. Παρατηρείται, λοιπόν, η προσκόλληση σε αυτή την εικόνα όπου υπάρχει το γραφείο, ο καναπές όπου σε κάποιες περιπτώσεις ο ασθενής βρίσκεται ξαπλωμένος ενώ σε άλλες ο θεραπευτής δεν βλέπει την ώρα να τελειώσει η συνεδρία.

³⁸ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. i

Εικ.26: Απόσπασμα από την ταινία *Annie Hall*, 1977

Floor Plan_1

Εικ.27: Διαγραμματικές κατόψεις ψυχοθεραπευτικών γραφείων από την ταινία *Annie Hall*, 1977

Εικ.28: Απόσπασμα από τη σειρά *In Treatment*, 2008

Οι θεραπευτές που βρίσκονταν σε τέτοιους χώρους συχνά απεικονίζονται ως μονοδιάστατες εκδοχές του αρχικού Βιενέζου Herr Doktor. Σαφώς οι ερμηνείες αυτές έχουν σχεδόν μηδαμινή ομοιότητα με τη φύση της αλήθειας. Μέσα στους χώρους των συνεδριών συνυπάρχουν οι δυσκολίες των ασθενών με την προσπάθεια των θεραπευτών τους.³⁹

Αφού, λοιπόν, το περιβάλλον του γραφείου παρουσιάζεται ως ένα σημαντικό στοιχείο όπου φαίνεται να επηρεάζει με κάποιο τρόπο τη θεραπευτική εμπειρία, οι απόψεις ψυχοθεραπευτών θα ήταν καθοριστικές για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με αυτή την έρευνα. Για το λόγο αυτό, δημιουργήθηκαν ερωτηματολόγια τα οποία απευθύνονταν κυρίως σε Έλληνες αλλά και Άγγλους διπλωματούχους ψυχολόγους και ψυχοθεραπευτές που έχουν το δικό τους γραφείο αλλά και σε προπτυχιακούς ή μεταπτυχιακούς φοιτητές του κλάδου ή και διπλωματούχους που δεν έχουν ακόμη το δικό τους γραφείο. Οι ερωτήσεις σχετιζόνταν με τον τρόπο, τον οποίο διαμορφώθηκε ο εκάστοτε χώρος, τις επιρροές, το χαρακτήρα του αναλυτή (σαν άνθρωπο και σαν επιστήμονα), αλλά και κάποιες βασικές αρχές σχεδιασμού εσωτερικού χώρου όπως για παράδειγμα ο φωτισμός, τα χρώματα, η διάταξη επίπλων κλπ. Η έρευνα αυτή ξεκίνησε στις 27 Νοεμβρίου 2019 κι ολοκληρώθηκε στις 13 Νοεμβρίου 2020. Ορισμένα ερωτήματα απαντώνται ομόφωνα ενώ άλλα περιέχουν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι απαντήσεις σε συνδυασμό με το βιβλίο του Mark Gerald έχουν τελικά καθοριστικό ρόλο στην έκβαση σημαντικών αποτελεσμάτων.

³⁹ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. xi

3.2 Η ατμόσφαιρα του ψυχοθεραπευτικού γραφείου

Η εξερεύνηση του γραφείου ψυχοθεραπείας και η προσπάθεια κατανόησης των στοιχείων που το απαρτίζουν και το διαμορφώνουν, αποτελεί μια διαδικασία η οποία, σχετίζεται με αρκετά επίπεδα έρευνας. Το πρώτο βήμα για την κατανόηση αυτού του ιδιαίτερου χώρου, είναι η αναζήτηση της γενικής αίσθησης που αφήνει, μέσω της περιγραφής του από τον άνθρωπο που τον διαμόρφωσε. Για το λόγο αυτό η πρώτη ερώτηση του ερωτηματολογίου αφορά την περιγραφή αλλά και τις πρώτες σκέψεις σχετικά με αυτό. Ακόμη αναζητείται αν υπάρχουν στοιχεία στο χώρο αυτό που ανπιπροσωπεύουν τον άνθρωπο που τον διαμόρφωσε. Στη συνέχεια ερευνάται ο λόγος για τον οποίο ένας θεραπευτής διαμορφώνει το χώρο του, με τον τρόπο που το κάνει. Έτσι, η επόμενη ερώτηση αφορά τις βιωματικές επιρροές και το βαθμό που επιδρούν στο θεραπευτικό χώρο. Στο επόμενο στάδιο εξετάζονται στοιχεία που κάνουν το θεραπευτικό χώρο άνετο τόσο για το θεραπευτή, όσο και για το θεραπευόμενο αλλά και στοιχεία που λειτουργούν υποστηρικτικά στη διαδικασία της ψυχοθεραπείας. Καταληκτικά, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών εργασίας εξαιτίας της πανδημίας η έρευνα επεκτάθηκε στον τρόπο με τον οποίο ανταπεξήλθαν οι θεραπευτές και στον αντίκτυπο που είχε στους ίδιους αλλά και στη θεραπεία, η απομάκρυνση από το φυσικό χώρο του γραφείου.

Ο K. Lewin υποστήριξε ότι «το πρώτο βήμα για την κατανόηση της συμπεριφοράς των ατόμων ή των ομάδων είναι η εξέταση των ευκαιριών και των περιορισμών που θέτει το περιβάλλον τους».⁴⁰ Πίστευε, δηλαδή, ότι το περιβάλλον έχει άμεσο αντίκτυπο στη συμπεριφορά.⁴¹ Η βασική αλήθεια

⁴⁰ Lewin, K. (1951). Formalization and progress in psychology. In D. Cartwright (Ed.), *Field theory in social science*. New York: Harper.

⁴¹ Wicker, A. W. (1984). *An introduction to ecological psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

για το πώς οι σχέσεις των ανθρώπων είναι αλληλένδετες με χώρους και το περιεχόμενο αυτών ισχύει σίγουρα για τους ψυχοθεραπευτικούς χώρους. Για το λόγο αυτό ζητήθηκε από φοιτητές κι επαγγελματίες να περιγράψουν το γραφείο τους και τις πρώτες σκέψεις σχετικά με αυτό. Οι περισσότερες απαντήσεις στα ερωτηματολόγια σημείωσαν το στοιχείο του **φωτισμού**. Για παράδειγμα ανέφεραν τη σημαντικότητα του φυσικού φωτός και την ύπαρξη μεγάλων ανοιγμάτων ώστε να αποτελούν δίοδο άπλετου φυσικού φωτός το οποίο θα έπρεπε να είναι επαρκές όχι όμως έντονο.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι το ηλιακό φως σε εσωτερικούς χώρους ίσως να έχει ορισμένες αρνητικές συνέπειες στα άτομα όπως για παράδειγμα αίσθηση ακτινοβολίας ή υπερθέρμανσης. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως η αίσθηση ύπαρξης φυσικού φωτός εξορροπεί τα αρνητικά συναισθήματα. Έτσι, τα ανοίγματα θεωρούνται θετικό στοιχείο στην αισθητική του εσωτερικού χώρου, μιας και σχετικές έρευνες έδειξαν ότι τα άτομα δεν προτιμούν χώρους χωρίς παράθυρα.⁴² Πιο συγκεκριμένα, έχει παρατηρηθεί ότι όπου τα παράθυρα εκλείπουν, αντικαθίστανται με αντικείμενα ή φυσικές σκηνές που εξορροπούν την έλλειψη πρόσβασης σε εξωτερικό περιβάλλον.⁴³

Όμως υπήρχαν αρκετές αναφορές και για τον τεχνητό φωτισμό. Πολλοί είναι αυτοί που προτιμούν στο γραφείο τους ο φωτισμός να είναι χαλαρός, ήπιος, χαμηλός. Κάποιοι ωστόσο προτιμούν ανάλογα με την ώρα τον αντίστοιχο φωτισμό ώστε να αντιλαμβάνονται όλοι (θεραπευτής και θεραπευόμενος) τη ροή της φύσης. Φυσικά επειδή τα κριτήρια είναι διαφορετικά για τον τεχνητό φωτισμό κάποιες πιο αναλυτικές απαντήσεις εστίαζαν στον απαλό φωτισμό με λάμπες σε αντίθεση με τον φωτισμό οροφής των κλινικών.

⁴² Συγκολίτου, Ε., (1997), *Περιβαλλοντική Ψυχολογία*, εκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα

⁴³ Cuttle, K., (1983), *People and windows in workplaces*. Paper presented at the Conference on People and the Physical Environment Research, Wellington, New Zealand.

Εικ.29: Φυσικός φωτισμός

Εικ.30: Τεχνητός φωτισμός

Στη συνέχεια, αξιοσημείωτη είναι η αναφορά σε **χρώματα** που συναντά κανείς στο φυσικό περιβάλλον. Υπήρχαν παραδείγματα όπως προτιμήσεις σε χρωματική παλέτα της άμμου, σε παλ αποχρώσεις και γήινα χρώματα σε απαλούς τόνους αλλά και σε θερμές αποχρώσεις. Πιο ιδιαίτερες περιπτώσεις στράφηκαν σε φθινοπωρινά χρώματα, όπως το βαθύ πράσινο, το πορτοκαλί, το μουσταρδί και το καφέ.

Το πολύ βασικό αυτό σχεδιαστικό στοιχείο, που προορίζεται τόσο για οικίες όσο και για χώρους εργασίας, είναι ικανό να επηρεάσει τη συμπεριφορά του χρήστη. «Σε επίπεδο αισθήσεων υπάρχει μια αντίδραση ειδική στο χρώμα, αφού άτομα χωρίς προβλήματα στην όραση αντιλαμβάνονται διαφορές ως προς το μήκος κύματος, τη λαμπρότητα και την καθαρότητα του χρώματος. Συνεπώς το ανθρώπινο σύστημα διαθέτει ποικίλα χαρακτηριστικά που έχουν άμεσες συνέπειες στο σχέδιο».⁴⁴ Ο Gerald στο βιβλίο του αναφέρει ότι και στα τρία γραφεία που έχει εργαστεί έβαφε έναν τοίχο με κωδικό χρώματος Benjamin Moore #2125-50, ένα χαλαρωτικό γκρι που ονομάζεται «Sweet Innocence» όπου τον βοήθησε να 'ακούει' κατά τη θεραπεία.⁴⁵

Εικ.31: "Sweet Innocence", Benjamin Moore code #2125-50

⁴⁴ Συγκολλίτου, Ε., (1997), *Περιβαλλοντική Ψυχολογία*, εκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα, σελ. 38

⁴⁵ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge, p. 34

Σημαντική ακόμη είναι η αναφορά στο **στυλ**. Γίνεται λόγος για το λιτό, το σύγχρονο, το αφαιρετικό, αλλά και η μίνιμαλ διακόσμηση με μοντέρνα στοιχεία. Ορισμένες απαντήσεις αναφέρονται και στα **έπιπλα** όπως ιδιαίτερα και άνετα μοντέρνα έπιπλα, βιβλιοθήκες με ψυχαναλυτικά και θεραπευτικά βιβλία και φυσικά τα πολύ βασικά στοιχεία όπως την πολυθρόνα ή τον καναπέ στον οποίο θα κάθεται ο ασθενής.

Εικ.32: Chaise Longue, Le Corbusier

Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές που εστιάζουν στο **μέγεθος** του γραφείου ψυχοθεραπείας. Για παράδειγμα σημειώνεται άλλοτε ως μικρό (δηλαδή 15 - 20 τετραγωνικά) κι άλλοτε ως μεγάλο. Σε κάθε περίπτωση όμως αναφέρεται ως ευρύχωρο όσα τετραγωνικά και να καλύπτει. Αυτό συμβαίνει γιατί για τους θεραπευτές είναι σημαντικό ο θεραπευόμενος να νιώθει άνετα στο χώρο τους. Να μην πιέζεται σε ένα μικρό δωμάτιο, ούτε να 'χάνεται' σε ένα μεγάλο.

Ακόμη γίνεται λόγος για διάφορα διακοσμητικά αντικείμενα. Στοιχεία σε τοίχους κι έπιπλα, κεριά, χαλιά, μαξιλάρια, διάφορα μικρά αντικείμενα, χαρτομάνηλα, ρολόγια. **Έργα τέχνης** όπως για παράδειγμα πίνακες ζωγραφικής σχετικοί ή και όχι με το αντικείμενο, κάδρα με ζωγραφιές κι διάφορα έργα καλλιτεχνικών κινημάτων και κινηματογραφικών αναπαραστάσεων. Επίσης **φυτά** με παραδείγματα όπως κάποιο πράσινο φυτό εσωτερικού χώρου, κάποιο μπαλκόνι γεμάτο με φυτά, κάποιο φυτό σαν μικρό δέντρο ή κάποιο κρεμαστό. Ακόμη, ορισμένες απαντήσεις στρέφονται προς τα **μεγάλα ανοίγματα** και τη **θέα** που αυτά προσφέρουν δηλαδή θέα στη θάλασσα, σε πανοραμική άποψη της πόλης, σε φυλλωσιές (ώστε να μην υπάρχει ορατότητα από και προς τα έξω). Ορισμένες απαντήσεις υπερτονίζουν την επιρροή της τέχνης, της φύσης και του προσωπικού στυλ στη διαμόρφωση του γραφείου όπως χαρακτηριστικά του χαρακτήρα τους και του πολιτισμού τους. Κάποιοι θεωρούν ότι πρόκειται για έναν χώρο που θα περνούν πολλές ώρες, οπότε θα ήθελαν να τον νιώθουν τον χώρο οικείο και του γούστου τους, και να συνδέει τον άνθρωπο με τη φύση. Άλλοι αναφέρουν την επιρροή που έχει η τέχνη στη ζωή τους, τα ταξίδια τους, τα διαβάσματά τους ως ψυχοθεραπευτές.

Τα **προσωπικά αντικείμενα** των αναλυτών επίσης παρατηρούνται σε πολλές απαντήσεις. Αντικείμενα δηλαδή που φανερώνουν χαρακτηριστικά της ζωής του αναλυτή (π.χ. φωτογραφίες προσωπικές ή οικογενειακές, αντικείμενα που δηλώνουν θρησκευτικές ή πολιτικές πεποιθήσεις κ.α.) ή αντικείμενα προσωπικού γούστου που τους κάνουν να νιώθουν ηρεμία (π.χ. δώρα από αγαπημένα πρόσωπα ή από παλιούς ασθενείς, ή δικής τους προσωπικής προτίμησης).

Εκτός όμως από τα ίδια τα αντικείμενα παρατηρείται και μια έντονη αντιπαράθεση για το αν πρέπει ή όχι τα αντικείμενα αυτά να υπάρχουν στο χώρο.

Επιπλέον αξιοσημείωτες είναι οι αναφορές στην άνεση του χώρου ως προς το **θεραπευτή** και τον **θεραπευόμενο**.

Το ζεστό και φιλόξενο ως προς το θεραπευόμενο περιβάλλον, ο άνετος χώρος προκειμένου κι ο ασθενής να αισθάνεται άνετα, η απλότητα, το να είναι ήσυχο στο μάτι και για τον θεραπευτή και τον θεραπευόμενο, το να δημιουργεί ασφάλεια, να εμπνέει, να αφήνει μια αίσθηση ότι θέλει κάποιος να επιστρέψει εκεί, να αποτελεί ένα τόπο χαλάρωσης που δεν θα πυροδοτεί τον θεραπευόμενο και θα του δίνει την αίσθηση της ασφάλειας, είναι μερικές από τις απαντήσεις.

Η εντύπωση που αποκτούμε από τους εσωτερικούς χώρους, γενικότερα, είναι αρκετά σημαντικό στοιχείο. Μελέτες έδειξαν ότι τα άτομα παρουσιάζουν μεγαλύτερη προθυμία συνεργασίας με άλλους όταν βρίσκονται σε χώρους ελκυστικούς γι' αυτούς.⁴⁶ Επιπλέον, έχει βρεθεί ότι η καλή διάθεση ως συνέπεια ενός ευχάριστου περιβάλλοντος φαίνεται να αυξάνει την επιθυμία να βοηθήσουμε τους άλλους⁴⁷ γεγονός που είναι πολύ σημαντικό για την περίπτωση του θεραπευτή.

Ποικίλες μελέτες έχουν ερευνήσει τις συνέπειες του χρώματος σε ποικίλες φυσιολογικές αντιδράσεις.⁴⁸ Το χρώμα, πέρα από τον αντίκτυπο που έχει στην αίσθηση της όρασης, μπορεί να επηρεάσει κι άλλα σημεία του νευρικού συστήματος⁴⁹ (γαλβανική αντίδραση δέρματος, πίεση αίματος, χτύποι καρδιάς, αναπνοή, ελαφρά αύξηση τρέμουλου χεριών και δακτύλων).⁵⁰

⁴⁶ Mehrabian, A., & Russell, J. A. (1974). *An approach to environmental psychology*. Cambridge, MA: The M.I.T. Press.

⁴⁷ Sherrod, D. R., Hoge, J., Halpern, P. L., & Moore, B. S. (1977). Effects of personal causation and perceived control on responses to an aversive environment: The more control the better. *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 14-27.

⁴⁸ Birren, F. (1969). *Light, color, and environment*. New York: Van Nostrand Reinhold.

⁴⁹ Cockerill, I. M., & Miller, B. P. (1983). Children's colour preferences and motor skill performance with variation in environmental color. *Perceptual and Motor Skills*, 28, 259-268.

⁵⁰ Stolper, J. H. (1977). Color induced physiological response. *Man-Environment Systems*, 7, 101-108.

Σε επόμενη ερώτηση αναζητούνται τα στοιχεία που αντιπροσωπεύουν κάποιον ως άνθρωπο κι ως επιστήμονα αλλά και ο βαθμός στον οποίο ο επαγγελματικός χώρος μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός.

Πολλές απαντήσεις σχετίζονται με τα **στοιχεία της προσωπικότητας** του καθενός όπως την απλότητα και η φυσικότητα, τη λιτότητα, την οργάνωση, την ουδετερότητα, τη σοβαρότητα, την αισιοδοξία, αλλά και την ενσυναίσθηση. Σε κάποιες άλλες αναφέρεται ότι το γραφείο ενός ψυχολόγου- ψυχοθεραπευτή πρέπει να αντανακλά την προσωπικότητα του θεραπευτή -για αυτό και πρέπει να το σχεδιάζει μόνος του- και ταυτόχρονα να ηρεμεί τον πελάτη χωρίς να του προκαλεί αναστάτωση.

Η λιτότητα και φωτεινότητα του χώρου προδίδουν την ανάγκη του αναλυτή για απλότητα στη ζωή, αντίστοιχα ο οργανωμένος κι άνετος χώρος αντιπροσωπεύει την οργάνωση και την άνεση στη θεραπεία και γενικότερα στη θεραπευτική σχέση.

Ένα ακόμη αντιπροσωπευτικό στοιχείο φαίνεται να αποτελεί η **τέχνη**. Όπως δείχνουν οι απαντήσεις, η ύπαρξη οποιουδήποτε είδους τέχνης, οι πίνακες, οι επιλογές των βιβλίων, οι επιλογές στις φωτογραφίες, στα περιοδικά στον χώρο αναμονής, οι επιλογές στη μουσική που θα ακούγεται πλαισιώνουν το στοιχείο της τέχνης στο ψυχοθεραπευτικό γραφείο. Ακόμη ορισμένες απαντήσεις σχετικά με την τέχνη στρέφονται στην εκπαίδευση και τις επιρροές από την οικογένεια.

Ακολουθεί το στοιχείο της δημιουργίας άνετου χώρου τόσο για το θεραπευτή όσο και για το **θεραπευόμενο** με ποικίλα παραδείγματα όπως τα στοιχεία της ζεστασιάς και της επιθυμίας, της απλότητας, της οικειότητας με τα άτομα που επισκέπτονται τον χώρο, το φωτεινό-αισιόδοξο κλίμα, την ανάγκη να ζει κάποιος και να εργάζεται σε ένα χώρο που να του προσφέρει ηρεμία και από την άλλη ο χώρος στον οποίο ο πελάτης επισκέπτεται να κάνει και τον ίδιο να αισθάνεται όμορφα, την άνεση που θα νιώθουν όλοι ανεξαρτήτως φύλου, την οικειότητα που δεν εκπέμπει ο άδειος από διακόσμηση και προσωπικά αντικείμενα χώρος και την ικανότητα του θεραπευτή να την εμψύχσει στον πελάτη. Είναι πολύ σημαντικό για τον ίδιο τον θεραπευτή ο χώρος να τον ευχαριστεί, διότι περνά εκεί πάρα πολλές ώρες συνεδριών. Παρατηρείται όμως ότι οι θεραπευτές επιθυμούν κι επιδιώκουν, ο χώρος τους να είναι φιλόξενος και για κάποιον θεραπευόμενο που περνά εκεί μόλις πενήντα λεπτά συνεδρίας την εβδομάδα.

Επειδή, λοιπόν, ο πελάτης είναι το επίκεντρο και η παρουσία του είναι τόσο σημαντική στο να βοηθηθεί όσο και του θεραπευτή, ορισμένοι αναλυτές επιδιώκουν να δίνουν την αίσθηση ισότητας με ίδια καθίσματα και για τους δύο. Τίποτα δεν τους χωρίζει και τίποτα δεν τοποθετεί τον ίδιο σε ένα "βάθρο" εξουσίας. Ο χώρος, λοιπόν, δίνει χώρο στον άλλον να γίνει εκείνος ομιλητικός και να αισθανθεί ίσος με το θεραπευτή.

Κάποιες απαντήσεις σχετίζονται με το **προσωπικό στυλ** και γούστο του αναλυτή. Ορισμένοι, για παράδειγμα, παραθέτουν ότι, το γεγονός ότι το γραφείο τους θέλουν να είναι μίνιμαλ και αφαιρετικό είναι επειδή ο χώρος θα πρέπει να μιλάει όσο γίνεται λιγότερο. Το ίδιο και οι ίδιοι.

Κάποιοι συσχετίζουν τη φωτεινότητα με την ελπίδα, το μινιμαλισμό με την εκμείευση της αλήθειας του θεραπευόμενου χωρίς οι αναλυτές να παρεμβαίνουν, το ευρύχωρο γραφείο με την ευκαιρία να ξεδιπλώσει κανείς σκέψεις και συναισθήματα, το χώρο υποδοχής με την οικειότητα και διάθεση να βοηθήσει και να έρθει κοντά με τον πελάτη και τη βιβλιοθήκη με τη δια βίου άντληση γνώσης και τη συνεχή ενημέρωση. Ως επιστήμονες θα διαμορφώσουν το χώρο όσο πιο λιτά γίνεται με σκοπό να δοθεί έμφαση στο έργο που πρέπει μαζί με τον πελάτη να επιτελέσουν. Θα πρέπει να του δώσουν ένα ύψος εγκυρότητας στα λεγόμενα τους με το να δουν κάπου τις σπουδές τους.

Χαρακτηριστική είναι η απάντηση αναλυτή όπου αναφέρει ότι ως άνθρωπος θα έχριζε κάτι πέτρινο, κάτι που ο χρόνος δε θα το αλλοίωνε. Κάτι που θα 'έδειχνε' ακλόνητο και στέρεο μέσα στο πέρασμα των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών. Κάτι που θα θύμιζε θεμέλιο για αλλαγές στο μάτι του πελάτη.

Σε επαγγελματικό επίπεδο ο χώρος θεωρείται από όλους αντιπροσωπευτικός της προσωπικότητας σαν άνθρωπο κι αυτό φαίνεται στις απαντήσεις τους. Η πλειοψηφία θεωρεί ότι τους αντιπροσωπεύει σε μεγάλο βαθμό. Δεν πιστεύουν στην επαγγελματική ουδετερότητα. Πιστεύουν ότι ο χώρος εκφράζει την προσωπικότητα του άλλου σε υπέρμετρο βαθμό.

Έρευνες έδειξαν ότι η αισθητική ποιότητα των δωματίων, είναι ικανή να επηρεάσει το είδος των αξιολογήσεων που κάνουμε όταν βρισκόμαστε στο συγκεκριμένο περιβάλλον. Οι Maslow και Mintz κατέληξαν ότι, παρουσιάζοντας φωτογραφίες ατόμων σε ωραία, μέτρια και άσχημα διακοσμημένα δωμάτια, τα υποκείμενα έτειναν να κρίνουν θετικότερα τις φωτογραφίες των ατόμων που βρίσκονταν σε όμορφα δωμάτια.⁵¹ Ακόμη και συναισθηματικά, τα άτομα φαίνεται να αισθάνονται καλύτερα σε ελκυστικά περιβάλλοντα. Η έρευνα έδειξε ακόμη ότι τα άτομα νιώθουν περισσότερη άνεση σε διακοσμημένους χώρους παρά σε μη διακοσμημένους.⁵² «Όσον αφορά την αισθητική των δωματίων έχει διαπιστωθεί ακόμη ότι αυτά πρέπει να δημιουργούν την εντύπωση ότι είναι κατάλληλα για τις δραστηριότητες οι οποίες γίνονται εκεί ενώ η αντίληψη του μεγέθους μπορεί να επηρεαστεί από πολλά στοιχεία».⁵³

⁵¹ Maslow, A. H., & Mintz, N. L. (1956). Effects of esthetic surroundings: I. Initial short-term effects of three esthetic conditions upon perceiving "energy" and "well-being" in faces. *Journal of Psychology*, 41, 247-254.

⁵² Campbell, D. E. (1979). Interior office design and visitor response. *Journal of Applied Psychology*, 64, 648-653.

⁵³ Συγκολλίτου, Ε., (1997), *Περιβαλλοντική Ψυχολογία*, εκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα, σελ. 54

3.3 Βιωματικές επιρροές

Τα γραφεία των ψυχοθεραπευτών φανερώνουν πολλά στοιχεία για τον κάτοχο τους. Ο Gerald αναφέρει ότι αφού εργάστηκε για οκτώ χρόνια ως θεραπευτής, απέκτησε τελικά το δικό του γραφείο. Μεταβαίνοντας σε αυτόν τον χώρο, ένιωσε να συνοδεύεται από τον πρώτο του θεραπευτή, τον Dr. Bloom, μαζί με τους επόμενους θεραπευτές και αναλυτές των οποίων τα γραφεία είχε επισκεφτεί ώστε να μοιραστεί φόβους κι ελπίδες, όνειρα και τρόμους. Ακόμη, κουβαλούσε μαζί του την απώλεια του πατέρα του και το κλείσιμο του γραφείου του μετά τον αιφνίδιο θάνατο του.⁵⁴ Για το λόγο αυτό αναζητήθηκαν οι επιρροές που έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση του θεραπευτικού αυτού χώρου.

Οι περισσότερες απαντήσεις στρέφονται γύρω από **γραφεία ψυχοθεραπείας** που είτε κάποιος έχει επισκεφθεί, είτε έχει δει σε ταινίες, για παράδειγμα, την επιρροή γραφείων ψυχαναλυτικών, ψυχοθεραπευτικών και μη όπου κάποιος έχει κατά καιρούς επισκεφθεί. Ορισμένοι αναλυτές απαντούν ότι στο ιδανικό γραφείο τους θα μπορούσαν να ανιχνεύσουν άμεσα την επιρροή που έχει η τέχνη στη ζωή τους, καθώς πάντα υπήρχαν πίνακες ζωγραφικής σε κάθε σπίτι τους, αλλά και προσωπικό τους ενδιαφέρον σε έργα της Αναγέννησης και παλιές Χολιγουντιανές ταινίες, καταβολές δηλαδή από ταινίες που βλέπουμε. Ακόμη οι απαντήσεις εστιάζουν και στον τρόπο με τον οποίο τα γραφεία αυτά έχουν επηρεάσει κάποιον.

⁵⁴ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 7

Για παράδειγμα ως βιωματική επιρροή μπορεί να θεωρηθεί η επιθυμία για αποφυγή χαρακτηριστικών σε γραφεία ιατρών που παραπέμπουν σε ένα αποστειρωμένο περιβάλλον, όπου μπορεί να επιτείνουν το άγχος και την αμηχανία του ασθενή επειδή επρόκειτο να εξεταστεί.

Άλλοι αναφέρουν βιωματικές εμπειρίες από γραφεία ψυχολόγων, που ήταν αρκετά ψυχρά λόγω των κακών χρωματικών συνδυασμών ή επειδή κυριαρχούσε το λευκό χρώμα. Επίσης ορισμένοι ισχυρίζονται ότι οι περισσότεροι χώροι ψυχανάλυσης που είχαν βρεθεί για δική τους θεραπεία ή εποπτεία ήταν πολύ πιο παραδοσιακοί, συχνά με βαριά έπιπλα και σκοτεινά χρώματα οπότε ήθελαν να δημιουργήσουν το γραφείο τους σε αντίθεση με αυτούς τους χώρους. Έτσι καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι κάθε γραφείο περιέχει, μαζί με την επίπλωση και τα αντικείμενα, τη δική του διάταξη από παρουσίες από την ιστορία του ψυχαναλυτή.⁵⁵

Αρκετές απαντήσεις εστίαζαν στο **πατρικό σπίτι/παιδικό-εφηβικό** δωμάτιο και τη θετική του επιρροή σε επαγγελματικούς χώρους δηλαδή χώρους που να μοιάζουν με το σπίτι, το παιδικό-εφηβικό δωμάτιο, την αισθητική των γονιών και το σπίτι που κατοικεί κάποιος.

Γενικότερα η επιρροή της οικογένειας είναι αρκετά ισχυρή και ακολουθεί τους αναλυτές σε όλη τους την πορεία. Ο Gerald όταν επισκέφθηκε το γραφείο της Annie Bergman πληροφορήθηκε ότι βρισκόταν πάντοτε στο σπίτι της. Σε έναν τοίχο του γραφείου της υπήρχε μια φωτογραφία του Freud ως παιδί, την οποία είχε κληρονομήσει από ένα φίλο.⁵⁶ Στη φωτογραφία ο Freud απεικονίζεται στο πρώτο του σπίτι στο Freiberg, στη Μοραβία, όπου έζησε σχεδόν μέχρι την ηλικία των τεσσάρων. Όπως ο ίδιος ανέφερε «κάτω από τα βαθιά ιζήματα, μέσα μου βρίσκεται το χαρούμενο παιδί από το Freiberg ... το οποίο έλαβε από τον άνεμο και τη γη τις πρώτες αξέχαστες εντυπώσεις του».⁵⁷ Όταν η οικογένεια του έφυγε από το Freiberg για να μετακομίσει στη Βιέννη, ο Freud άφησε πίσω του όλα όσα γνώριζε και αγαπούσε: Συγγενείς και φίλους. Για το υπόλοιπο της ζωής του, στοιχειώθηκε από την αίσθηση ότι κάτι χάθηκε ανεπανόρθωτα. Χρόνια αργότερα, είπε, «δεν έχω

⁵⁵ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 18

⁵⁶ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 28

⁵⁷ Freud, S. (1931). Letter to the Burgomaster of Prábor. In J. Strachey (Ed. & Trans. 1961), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, Volume XXI (1927-1931): The future of an illusion, civilization and its discontents, and other works (pp. 259-260)* London: Hogarth Press

ξεπεράσει τη λαχτάρα για το σπίτι μου».⁵⁸ Στο γραφείο της Annie υπήρχε επίσης ένας πίνακας ζωγραφικής, μια εικόνα ενός εξοχικού τοπίου, κρεμασμένο στον τοίχο απέναντι από το σημείο όπου καθόταν όταν εργαζόταν με ασθενείς. Συσχέτισε, καθώς μιλούσε γι' αυτόν τον πίνακα, την αγάπη της για τα βουνά και τα ποτάμια και την πεζοπορία και την κολύμβηση της παιδικής της ηλικίας. Ανέφερε στον Gerald ότι η μητέρα της πέθανε όταν η ίδια ήταν δέκα ετών, κι ότι ακόμη της λείπει πολύ. Όσο για το ίδιο το γραφείο, δεν ήταν άσκηση νοσταλγίας αλλά η ζωντανή παρουσία της παιδικής ηλικίας στη Βιέννη. Δεν μπορούμε ποτέ να αφήσουμε εντελώς την πρώτη μας κατοικία.⁵⁹ Γι' αυτό το λόγο την κουβαλάμε παντού μαζί μας κι αυτό είναι αισθητό και στους χώρους που καλούμαστε να διαμορφώσουμε.

Εικ.33: Annie Bergman, Ph.D., West 20th Street, New York, New York, June 6, 2003

⁵⁸ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 31

⁵⁹ Gay, P. (1988). *Freud: A life for our time*. New York, NY: W.W. Norton & Company, p. 9

Παρόλα αυτά πολλές ήταν οι απαντήσεις που προέβλεπαν την αρνητική επίδραση της οικογένειας-πρώτης κατοικίας δηλαδή την ανάγκη για τάξη, οργάνωση, καλαισθησία αλλά και χαλαρωτική ατμόσφαιρα, χαρακτηριστικά που φαίνεται ότι στερήθηκαν μέχρι ένα βαθμό σε ένα σπίτι με πολλή πληροφορία και έλλειψη τάξης και οργάνωσης. Ακόμη κάποιοι απαντούν ότι το σπίτι, στο οποίο μεγάλωσαν, ήταν κάθε άλλο παρά μίνιμαλ, πολύ φορτωμένο με άχρηστα πράγματα, ένας χάος. Αυτό τους 'έπνιγε'. Υποστηρίζουν ωστόσο, το άδειο γραφείο, όπου βιωματικά είναι το άκρο αντίθετο από το σπίτι στο οποίο μεγάλωσαν και το οποίο είναι γεμάτο άχρηστα αντικείμενα.

Συμπεραίνει, λοιπόν, κανείς από τις απαντήσεις ότι είναι πολύ πιθανό ο χώρος να διαμορφωθεί σε αντίθεση με την κατοικία που κάποιοι φέρει μέσα του. Ένας ασθενής του Gerald, ο οποίος υπέστη κακοποίηση σαν παιδί, εξομολογήθηκε ότι το σπίτι του ήταν πάντα κρύο, το χρώμα ήταν πάντα ξεφλουδισμένο στο ταβάνι και τίποτα απ' όσα χάλασαν φτιάχτηκε ποτέ.⁶⁰ Επομένως η αίσθηση του ναιώθει κανείς 'σαν το σπίτι του' για τους περισσότερους μπορεί να προκαλεί αισθήματα ασφάλειας, προστασίας, στοργής κι αγάπης. Για κάποιους, όμως, είναι σαν φυλακή, θυμίζοντας τους εγκλεισμό, μοναξιά, κατάθλιψη και μιζέρια. Σύμφωνα με τον Bachelard, ο χώρος (όπως τον βιώνουμε στην παιδική ηλικία) μετατρέπεται η συνείδηση σε ονειρικά στάδια. Όπως ο ίδιος σημειώνει «Η ψυχή μας είναι μια κατοικία και με το να θυμόμαστε σπίτια και δωμάτια μαθαίνουμε να τα εντυπώνουμε μέσα μας».⁶¹ Αυτό σημαίνει ότι ο χώρος της ψυχοθεραπείας πρέπει να κάνει τον θεραπευόμενο ναιώθει ασφάλεια, στοργή και θαλπωρή, αυτή που ένιωσε ή δεν ένιωσε ποτέ στο σπίτι του. Οι παρατηρήσεις του Gaston Bachelard σχετικά με την πλούσια σημασία των πρώιμων σπιτιών και των εικόνων τους θα μπορούσαν να ειπωθούν και για τα γραφεία ψυχοθεραπείας αφού προστατεύουν την ονειροπόληση, προστατεύουν τον ονειροπόλο και επιτρέπουν σε κάποιον να ονειρεύεται ειρηνικά. Το όνειρο είναι η μεταφορά και συχνά η διαδικασία με την οποία οι εικόνες μεταμορφώνονται.⁶²

Ο Gerald φωτογραφίζοντας θεραπευτές στα γραφεία τους, επισκέπτοντας τόσους πολλούς διαφορετικούς χώρους με διακριτικά αποτυπώματα και αναγνωρίζοντας τα κοινά ίχνη της σκιάς του Freud σε κάθε ένα, παρατήρησε ότι αυτά τα δωμάτια,

⁶⁰ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 26

⁶¹ Bachelard, G. (1958/1994). *The poetics of space: The classic look at how we experience intimate places*. Boston, MA: Beacon Press, p. xxxvii

⁶² Ομοίως

οι δομές που τα περιέχουν, και τα σχέδια και τα αντικείμενα βρίσκονται μέσα σε μινιατούρες για τις ζωές που ζούσαν έξω από το γραφείο και τη δυναμική αλληλεπίδραση θεραπειών και θεραπευόμενων. Αυτοί οι χώροι επιτρέπουν μια εμπειρία σχεδιασμού ή επανασχεδιασμού του ψυχοθεραπευτικού χώρου που σχετίζεται τόσο με την αρχιτεκτονική δημιουργία όσο και με την παιδική ηλικία.⁶³

⁶³ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 104

3.4 Προσωπικά στοιχεία

Η σχέση μας με το φυσικό χώρο μπορεί να επηρεαστεί έντονα από τα αντικείμενα που έχουμε εσωτερικεύσει ή ακόμη περισσότερο από τον τρόπο που επηρεαζόμαστε από τον πραγματικό φυσικό χώρο έξω από εμάς. Στην αναζήτηση των παραμέτρων σχεδιασμού και διαμόρφωσης ενός γραφείου αυτό που προέκυψε ήταν κάτι εξαιρετικά απρόσμενο.

Εκτός από τη διαχείριση των χρωμάτων, του φωτισμού, της ύπαρξης φυτών κι έργων τέχνης η συντριπτική πλειοψηφία των απαντήσεων στράφηκε γύρω από το ζήτημα των προσωπικών αντικειμένων στον ψυχοθεραπευτικό χώρο. Πολλοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι η ύπαρξή τους στο χώρο ωφελεί τόσο τους ίδιους όσο και τους θεραπευόμενους. Οι περισσότεροι αναφέρουν ότι θα υπάρχουν ίσως λιγοστά προσωπικά αντικείμενα, ώστε να καταλαβαίνει ο θεραπευόμενος πως έχει απέναντί του έναν άνθρωπο και όχι μια απρόσωπη μηχανή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναλυτή είναι αυτό στο οποίο γίνεται λόγος για δύο μικρά κάδρα με δύο εξωτικά, ένα αγόρι κι ένα κορίτσι όπου τα πρόσωπα τους του θυμίζουν τα παιδιά του παρόλο που τα αγόρασε πριν να γεννηθούν. Επίσης πολλοί υποστηρίζουν ότι θα είχαν στο γραφείο τους προσωπικά αντικείμενα που νιώθουν ότι τους φέρνουν ηρεμία ή είναι δοσμένα από άτομα που αγαπούν και εκτιμούν. Ακόμη, τα προσωπικά αντικείμενα ανάγονται από πολλούς σε στοιχεία που κάνουν ένα χώρο άνετο και φιλόξενο. Θεωρούν απαραίτητη την ύπαρξη προσωπικών αντικειμένων στο χώρο δεδομένου ότι με τον τρόπο αυτό ενισχύεται η αίσθηση άνεσης τόσο για τους ίδιους όσο και για το θεραπευόμενο καθώς διαφαίνεται μια πιο ανθρώπινη πλευρά του

θεραπευτή. Ακόμη υποστηρίζουν ότι τα προσωπικά στοιχεία που έχουν τοποθετήσει μέσα στο γραφείο τους, τους κάνουν και νιώθουν άνετα, αλλά κι ο θεραπευόμενος νιώθει οικεία απέναντι τους βλέποντας κάτι μικρό απ' τον προσωπικό τους κόσμο. Τέλος, ορισμένοι θεωρούν ότι τα προσωπικά αντικείμενα του θεραπευτή θα δημιουργήσουν την αίσθηση στον θεραπευόμενο ότι έρχεται πιο κοντά στον ψυχαναλυτή, ότι ανήκει στον φιλικό του κύκλο, ότι γνωρίζει πράγματα για αυτόν όπως και ο θεραπευτής για τον θεραπευόμενο.

Ο ψυχοθεραπευτής Luis Feder όταν φωτογραφήθηκε από τον Gerald του είπε: έχετε αγγίξει ένα ανυποψίαστο και απρόσκλητο βασικό συστατικό στην ψυχαναλυτική πρακτική: το ζήτημα του χώρου. Στην περίπτωση του θεραπευτή, δεν είναι μόνο ο ορατός χώρος τόσο για τον ασθενή όσο και για τον θεραπευτή, αλλά ο περιφερειακός χώρος που μου δίνει μια ιδιαίτερη 'προσωρινή' υποστήριξη, αλλά ποτέ δεν έφτασε στη μελέτη του συμβουλευτικού χώρου... . Έχω ένα ειδικό είδος μουσικού μητρώου. Κάθε άτομο, μνήμη ή δραστηριότητα έρχεται ή προωθείται από μια κατάλληλη μελωδία στο μυαλό μου».⁶⁴ Κατά τη φωτογράφιση, λοιπόν, του έδειξε τέσσερα μεγάλα κοχύλια. Του είπε ότι είχε γράψει ένα συμφωνικό χορό χρησιμοποιώντας αυτά τα κοχύλια και τον ονόμασε *Shema: Θέματα για Επιζώντες (Themes for Survivors)*.⁶⁵ Το στοιχείο αυτό υπήρχε σε κοινή θέα. Το επεσήμανε ο ίδιος επομένως έχει μεγάλη σημασία γι' αυτόν. Η κλίση του στη μουσική και η δημιουργία ήχου σχετίζεται ίσως με ανθρώπους που 'επιβιώνουν' ή παλεύουν για 'ψυχική επιβίωση'.

⁶⁴Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 8

⁶⁵ Ομοίως

Εικ.34 : Luis Feder, Ph. D., Corregidores, Mexico City, Mexico, February 2, 2005

Αντιστοίχως ο Marty Nass στον τοίχο πίσω από την καρέκλα του είχε μια ασπρόμαυρη απεικόνιση από τον καλλιτέχνη Harry Nelson. Είχε δημιουργήσει πιθανώς αυτή την εικόνα στις αρχές της δεκαετίας του 1900, όταν εργαζόταν ως εμπορικός καλλιτέχνης για την εφημερίδα *The New York World*. Το έργο του που ονομάζεται *The Bridge*, απεικονίζει τη Γέφυρα του Μπρούκλιν που εκτείνεται από τον ανατολικό ποταμό και κατευθύνεται προς τους ουρανοξύστες του Μανχάταν. Ήταν ένα δώρο από τη σύζυγο του Marty για τα 50ά γενέθλια του. Η γέφυρα αποτελούσε ένα σύμβολο της επιτυχίας του Marty, που του θύμιζε από πού ξεκίνησε και πού έχει φτάσει.⁶⁶ Η Jody Davies, η οποία περιέγραψε πώς αισθανόταν καθισμένη στην ψυχαναλυτική της καρέκλα με τα βιβλία της κοντά της ανέφερε στον Gerald ότι της εξασφάλισε μια απτή σύνδεση στο πεδίο. Η τοποθέτηση της βιβλιοθήκης πίσω της τη βοήθησε να δημιουργήσει έναν περιβάλλοντα εναγκαλισμό με τους ψυχαναλυτικούς προγόνους και την κοινότητα της. 'Είναι ένας τρόπος να μην αισθάνεστε τόσο μόνοι', είπε.⁶⁷

Εικ.35: Marty Nass, Ph. D., West 9th Street, 2014

⁶⁶ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 23

⁶⁷ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 32

Το γραφείο του Paul Lippman, αναλυτή του Gerald περιέχει μια γραφομηχανή που εμφανίζεται ανάμεσα σε δυο στοίβες φακέλων, περιοδικών κι εφημερίδων. Στο πάτωμα βρίσκεται ένας πλαισιωμένος πίνακας Norman Rockwell, «Κορίτσι στον Καθρέφτη», στον οποίο ο Rockwell καταγράφει την αγωνία και την αβεβαιότητα της εφηβείας. Τα στηρίγματα στον πίνακα είναι μια (απορριφθείσα) κούκλα, μια βούρτσα μαλλιών και μια χτένα, ένα ανοιχτό κραγιόν και ένα περιοδικό στην αγκαλιά του κοριτσιού με μια εικόνα της Τζέιν Ράσελ, μιας σέξι σταρ της ταινίας στα μέσα του εικοστού αιώνα. Σε αυτή τη στιγμή μετάβασης μεταξύ παιδικής και εφηβείας, το κορίτσι και η γυναίκα συναντιούνται και συλλογίζονται. Σε συνδυασμό με το Rockwell, στη δεξιά γωνία του πίνακα, είναι μια φωτογραφία μνημείου - μια εικόνα μιας γυναίκας. Ήταν ένα αγαπημένο μέλος της κοινότητας του Berkshire όπου ζει ο Paul (και που είχε επίσης το σπίτι του Norman Rockwell).⁶⁸ Όλα αυτά είναι στοιχεία που δρουν υποστηρικτικά στη διαδικασία της ψυχοθεραπείας.

Εικ.36: Paul Lippman, Ph.D., Elm Street, Stockbridge, Massachusetts, November 20, 2011

⁶⁸Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 41

Ο Stefano Bolognini διατηρεί ένα γραφείο σε ένα κτίριο του 17ου αιώνα που αποτελούσε μέρος ενός μοναστηριού. Οι τοίχοι του ευρύχωρου, ψηλοτάβανου δωματίου ήταν καλυμμένοι με σχέδια και πίνακες παλαιών Ιταλών δασκάλων, εκτός από τη βιβλιοθήκη που πλαισιώνει το γραφείο και την αναλυτική καρέκλα του Stefano. Στην κορυφή μιας μικρής βιβλιοθήκης δίπλα του βρισκόταν ένα άγαλμα της Παναγίας και του Παιδιού. Σχετικά με αυτό ο Stefano είπε, «Ανηκε στην γιαγιά μου, η οποία την είχε κληρονομήσει από προηγούμενες γενιές. Το έβλεπτα από την παιδική μου ηλικία όταν την επισκεπτόμουν με τους γονείς μου, οπότε βιώνω ένα αίσθημα συνέχειας όταν το βλέπω». Αυτό είναι ένα υποβλητικό αντικείμενο, ένα υλικό πράγμα που χρησιμεύει ως συναισθηματικός και διανοητικός σύντροφος, και που μπορεί να διατηρήσει τη μνήμη, να διατηρήσει σχέσεις και να προκαλέσει νέες ιδέες.⁶⁹ Το αντικείμενο παρέχει αυτήν την υπηρεσία στον αναλυτή και χρησιμεύει για να διεγείρει συναισθήματα και να προκαλεί σκέψεις του ασθενούς. Το σπλοστάσιο του ψυχοθεραπευτή είναι γεμάτο με τέτοια αντικείμενα. Η εργαλειοθήκη αυτού του θεραπευτή περιέχει όλη την εκπαίδευση και την εμπειρία του, καθώς και την πνευματική, συναισθηματική, συνειδητή και ασυνείδητη παρουσία του, και όλα αυτά περιλαμβάνονται στο σχεδιασμό του γραφείου.⁷⁰

Εικ.37: Stefano Bolognini, MD, Via Dell'Abbadia, Bologna, Italy, June 21, 2018

⁶⁹Turkle, S. (2007). *Evocative objects: Things we think with*. Cambridge MA: The MIT Press

⁷⁰Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 112

Ένας ασκούμενος στη Νέα Υόρκη, ο Eyal Rozmarin επέλεξε να κρεμάσει τέσσερις φωτογραφίες της έκρηξης της ατομικής βόμβας της Χιροσίμα στον τοίχο πάνω από τον καναπέ του. Δεν μπορούσε να θεωρηθεί ακριβώς καταπραϊντικό όμως ο Gerald αναφέρει ότι κάποιοι ασθενείς το βρίσκουν ενθαρρυντικό αφού οι εικόνες τους εμπνέουν να καλωσορίσουν κάτι πολύ εκρηκτικό μέσα τους.⁷¹ Πολλοί από τους ασθενείς του ήταν πρώην Ισραηλινοί. 'Όπότε νομίζω ότι υπήρχε κάτι που θα είχε απήχηση σε αυτούς, έχοντας ζήσει σε έναν πολιτισμό και σε ένα περιβάλλον όπου η βία κι ο πόλεμος δεν ήταν ασυνήθιστα φαινόμενα' αναφέρει ο Gerald.⁷²

Εικ.38: Eyal Rozmarin, Ph.D., Lafayette Street, New York, New York, September 30, 2004

⁷¹ <https://www.fastcompany.com/3029093/inside-the-offices-of-12-psychoanalysts>

⁷² Ομοίως

Ο Craig Polite είναι μέλος του Black Psychoanalysts Speak, μιας ομάδας που προκαλεί το κοινό να αντιμετωπίσει φυλετικά, πολιτισμικά και ταξικά ζητήματα. Ο χώρος εργασίας του Craig βρίσκεται σε έναν πολυσύχναστο εμπορικό δρόμο στο κέντρο του Manhattan. Όπως απεικονίζεται στη φωτογραφία, σε περιοίπη θέση στον τοίχο υπήρχε κρεμασμένο ένα έργο τέχνης ενός ζευγαριού Αφρικανών. Ο άντρας φοράει ένα φουλάρι με σχέδιο από ρέουσες γραμμές σε αποχρώσεις πορτοκαλί και γκρι. Αυτό το μοτίβο καθρεφτίζεται στο χαλί στο πάτωμα, όπου τα χρώματα κυματίζουν ακόμα περισσότερο. «Όταν ρώτησα τον Craig για το τί είδε στη φωτογραφία, τόνισε τη σχέση φροντίδας και την άνεση που έχουν οι άνθρωποι μεταξύ τους». ⁷³ Πρόσθεσε ότι το δωμάτιο αντικατοπτρίζει τη δική του ροή, την αίσθηση ότι ένας ασθενής δε χρειάζεται να αναστατώνεται, ότι «Θα το λύσουμε αυτό». ⁷⁴

Εικ.39: Craig Polite, Ph.D., East 55th Street, New York, NY, December 27

⁷³Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 143

⁷⁴Ομοίως

Η Francesca Colzani, ξεκινώντας το πρώτο της γραφείο, αντιλήφθηκε ότι χρειάζεται αντικείμενα οικεία, τα οποία θα την έκαναν να νιώθει σαν το σπίτι της. Τα περισσότερα έπιπλα, λοιπόν, ανήκαν στους γονείς ή στους παππούδες της. Υπάρχουν αρκετά αντικείμενα που ανήκαν στη μητέρα και τη γιαγιά της, οι οποίες δε βρίσκονται πια εν ζωή. Τα αντικείμενα αυτά την κάνουν να νιώθει ισχυρή με κάποιο τρόπο και της προσφέρουν συντροφιά όπως κι αυτά που προέρχονται από τους άντρες της οικογένειας, τα παιδιά της και παλιούς της ασθενής. Όπως αναφέρει η ίδια το γραφείο της είναι γεμάτο με τις απώλειες της. Με τον τρόπο αυτό θρηνεί και νιώθει ενωμένη μαζί τους.⁷⁵

Εικ.40: Francesca Colzani, Ph.D., Santiago, Chile, November 6, 2013

⁷⁵Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 120

Στο συνέδριο με τους Άγγλους ψυχοθεραπευτές το ζήτημα ύπαρξης προσωπικών αντικειμένων συζητήθηκε εκτενώς, μιας και ήταν αρκετοί αυτοί που κατείχαν τέτοια αντικείμενα στο γραφείο τους. Συγκεκριμένα ο Αναστάσιος Γαϊτανίδης διατηρούσε στον τοίχο πίσω του δυο φωτογραφίες από το γραφείο του, από το πώς ήταν και πώς τελικά διαμορφώθηκε. Για τον ίδιο αυτή η εξέλιξη συμβολίζει την Αναγέννηση και αποτελεί υποβλητικό στοιχείο για τους ασθενείς του. Ακόμη η Μ., ασκούμενη ψυχοθεραπεύτρια έχει έργα τέχνης που έχουν γίνει από αγαπημένα οικογενειακά πρόσωπα και της έχουν χαριστεί. Όμως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα υποβλητικού αντικειμένου είναι το Klein Bottle που διατηρούσε ο D.B. επίσης ασκούμενος ψυχοθεραπευτής. Το Klein Bottle ή αλλιώς η Φιάλη του Klein αποτελεί ένα παράδειγμα μιας μη-προσανατολιζόμενης επιφάνειας. Αποτελεί μια δισδιάστατη πολλαπλότητα πάνω στην οποία δεν είναι εφικτό να οριστεί κάποιο σύστημα ώστε να προσδιοριστεί ένα κάθετο διάνυσμα. Με πιο απλά

Εικ.41: Η Φιάλη του Klein

λόγια, είναι μια μονόπλευρη επιφάνεια στην οποία, αν κανείς περπατήσει πάνω της, θα φτάσει στο σημείο από όπου ξεκίνησε, αλλά ανάποδος, δηλαδή με το κεφάλι να βρίσκεται στην κατεύθυνση την οποία ήταν τα πόδια.⁷⁶ Στην περίπτωση του αναλυτή το αντικείμενο αυτό χρησιμοποιείται διότι εκτός από το να κεντρίζει την προσοχή των αναλυόμενων σχετικά με τον τρόπο που χρησιμοποιείται, αποτελεί υποβλητικό στοιχείο στη θεραπεία συμβολίζοντας την εξέλιξη που επιτυγχάνεται μέσω της ψυχοθεραπείας αφού κάποιος καταλήγει στο ίδιο σημείο απ' όπου ξεκίνησε όμως εντελώς διαφορετικός.

⁷⁶ Bonahon, Francis (2009-08-05). *Low-dimensional geometry: from Euclidean surfaces to hyperbolic knots*. AMS Bookstore. p. 95.

Καταλαβαίνει, λοιπόν, κανείς ότι η σημασία των μεταβατικών αντικειμένων (transitional objects) παίζει καθοριστικό ρόλο στην ψυχοθεραπευτική διαδικασία. Ο Donald Winnicott επινόησε τον όρο αυτό το 1951 σαν ονομασία για οποιοδήποτε φυσικό αντικείμενο αντικαθιστά ο δεσμό μητέρας-παιδιού.⁷⁷ Οι έννοιες των «μεταβατικών αντικειμένων» και της «μεταβατικής εμπειρίας» παρουσιάζονται σε σχέση με μια συγκεκριμένη αναπτυξιακή ακολουθία, δηλαδή μια ενδιάμεση αναπτυξιακή φάση μεταξύ ψυχικής κι εξωτερικής πραγματικότητας. Όμως κι οι ενήλικες χρησιμοποιούν τέτοια αντικείμενα που ενισχύουν τη συναισθηματική τους ευεξία.⁷⁸

Όλοι αυτοί οι ψυχοθεραπευτές θεωρούν ότι περνώντας τόσες ώρες σε ένα χώρο κάνοντας μια τόσο δύσκολη δουλειά έχουν την ανάγκη όταν κοιτούν γύρω τους να βλέπουν στοιχεία κι αντικείμενα που τους θυμίζουν την οικογένειά τους, την εξέλιξη τους προσφέροντας τους αισθήματα άνεσης, οικειότητας και ανακούφισης. Διότι, εφόσον ο θεραπευτής μπορεί να νιώσει έτσι υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να μεταδώσει τα αισθήματα αυτά και στο θεραπευόμενο. Η Marilisa Mastropiero, για παράδειγμα, κατείχε ένα γραφείο το οποίο είχε πολύ φως και μια στρογγυλεμένη γωνία την οποία περιέγραψε ως αίσθηση «που να βρίσκεσαι σε αγκαλιά, ενός γονέα ή αγαπημένου προσώπου, ή το ίδιο συναίσθημα σαν να βρίσκεσαι με έναν αναλυτή».⁷⁹ Ένας χώρος όπου ο θεραπευόμενος νιώθει άνετα. Ένα 'κρησφύγετο' που καταφεύγει για να μοιραστεί τις ανησυχίες του.

Εικ.42: Marilisa Mastropiero, MS, Piazza del Fante, Rome, Italy, Jyne 8, 2006

⁷⁷Young, R. M. (1989). "Transitional phenomena: production and consumption", in B. Richards, ed., *Crises of the Self: Further Essays on Psychoanalysis and Politics*. London: Free Association Books, pp. 57-72.

⁷⁸The recent history of such comfort objects, particularly teddy bears, as well as a critique of their comfort-providing function can be found in Marita Sturken, *Tourists of History: Memory, Kitsch, and Consumption from Oklahoma City to Ground Zero* (Durham: Duke University Press, 2007), here p. 7.

⁷⁹Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 9

Επίσης ο Raul Naranjo ανέφερε ότι «Όταν βρίσκεσαι στο ξεκίνημα της πρακτικής σου, δεν είναι εύκολο να βρεις ένα χώρο που να μπορείς να νιώθεις άνετα, ένα μέρος να το νιώθεις δικό σου. Και αυτό είναι πολύ σημαντικό για να κάνεις καλή δουλειά. Οι ασθενείς σου πρέπει να βρίσκουν ένα μέρος ζεστό και ασφαλές, και αυτό δεν είναι εύκολο αν ο ίδιος ο θεραπευτής δεν νιώθει έτσι στο γραφείο». Το γραφείο του ήταν ένα μέρος στο οποίο κατάφερε να δημιουργήσει την αίσθηση του σπιτιού. Θεώρησε ότι το γεγονός αυτό είχε άμεσο αντίκτυπο στον τρόπο που οι ασθενείς χρησιμοποίησαν το χώρο και στο πώς ένιωθαν με τον ίδιο. Καταλήγουμε, λοιπόν, ότι με κάποιο τρόπο το γραφείο αντιπροσωπεύει κάτι σχετικό με τα ενδιαφέροντα και τα πάθη των θεραπευτών.⁸⁰

Εικ.43: Raul Naranjo, Ph. D., Calle de Alberto Aguilera, Madrid, Spain, June 30, 2011

⁸⁰ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 9

Υπάρχει όμως και η αντίθετη άποψη σε ό,τι αφορά τα προσωπικά αντικείμενα στο ψυχοθεραπευτικό γραφείο. Αρκετοί θεωρούν ότι τα προσωπικά αντικείμενα είναι περιττά και δεν βοηθούν τη θεραπευτική διαδικασία. Όπως ορισμένοι απάντησαν τα προσωπικά αντικείμενα ότι θα ήταν καλό να μην υπάρχουν στο χώρο, προκειμένου να διατηρείται μία απόσταση ανάμεσα στον ψυχοθεραπευτή και τον θεραπευόμενο, τα προσωπικά αντικείμενα χαρακτηρίζουν το θεραπευτή οπότε είναι περιττά, μπορούν να αποσπάσουν την προσοχή από τον πελάτη ή να στρέψουν το ενδιαφέρον στη δική του προσωπική ζωή και να γίνουν στοιχεία προσωπικής έκθεσης. Μερικοί φρόντισαν ακόμη να μην υπάρχουν αντικείμενα που να εκφράζουν τις θρησκευτικές και πολιτικές θέσεις και αντικείμενα αυτοαποκάλυψης -π.χ. προσωπικές ή οικογενειακές φωτογραφίες.

Μεταξύ των θεραπειών που φωτογράφησε ο Gerald το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Aisha Abbasi της οποίας το γραφείο βρίσκεται στο Michigan, στην ευρύτερη περιοχή του Detroit. Το Metro Detroit φιλοξενεί έναν από τους μεγαλύτερους οικισμούς ανθρώπων της Μέσης Ανατολής στις Η.Π.Α. συμπεριλαμβανομένων Εβραίων, Ασσυρίων, Χαλδαιών και Αράβων. Η Aisha γεννήθηκε, μεγάλωσε και σπούδασε στο Πακιστάν. Ζούσε στο Ισλαμαμπάντ. Μέσα της όμως φέρει ακόμα το τραύμα από τη διχοτόμηση της Ινδίας και του Πακιστάν το 1947 και τον Ινδο-Πακιστανικό πόλεμο του 1965. Οι πόλεμοι κατά την παιδική της ηλικία είχαν αντίκτυπο στην οικογένεια της Aisha. Ο πατέρας της ήταν συνταγματάρχης στον πακιστανικό στρατό και τραυματίστηκε στην πρώτη σύγκρουση, όταν η ίδια ήταν τεσσάρων ετών. Θυμάται ότι υπήρχαν βομβαρδισμοί κάθε βράδυ και αποθήκες στην αυλή που έπρεπε να χρησιμοποιήσουν ως καταφύγιο. Κατά τη διάρκεια του πολέμου του Ινδο-Πακιστάν, ο πατέρας της συνελήφθη και πέρασε τρία χρόνια σε μια ινδική φυλακή. Το γραφείο της τιμά την πακιστανική της κληρονομιά με τη σχεδιαστική παρουσία πολλών τόξων, που θυμίζει μουσουλμανική αρχιτεκτονική. Στη φωτογραφία φαίνεται η αντανάκλαση μιας από αυτές τις καμάρες στο πάτωμα. Η ύπαρξη γραφείου στο σπίτι και της κοινής θέας προσωπικών αντικειμένων αποδείχθηκε περιπλοκή μετά τις επιθέσεις του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου. Οι ασθενείς που έφταναν στο σπίτι της έριχναν μια ματιά στα μέλη της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένου του συζύγου της Amer, και μερικοί πελάτες αντιδρούσαν στο σκούρο δέρμα τους και στη «θέα της Μέσης Ανατολής». Ένας ασθενής είπε: "Δεν ξέρω σε ποια πλευρά είσαι". Μια άλλη ασθενής, η οποία πλήρωνε πάντα και με το παραπάνω, άρχισε την παρακράτηση πληρωμής. Όταν η Aisha την ρώτησε τι συνέβαινε, η γυναίκα απάντησε ότι ντρεπόταν να της πει ότι δεν ήθελε να την πληρώσει γιατί ένιωθε ότι μπορούσε

να στείλει το ποσό για να χρηματοδοτήσει την Al-Qaeda. Ο επαναπροσδιορισμός στο πλαίσιο της αμερικανικής κουλτούρας και η αντιμετώπιση αυτών των μεταγενέστερων κλινικών αδιεξόδων που προκλήθηκαν από αβάσιμη προκατάληψη ήταν μια διαδικασία την οποία η Aisha περνούσε διαρκώς.⁸¹

Εκ.44: Aisha Abbasi, MD, Bloomfield Glens, West Bloomfield, MI, March 11, 2018

Ο Gerald θεωρεί ότι σε κάθε γραφείο υπάρχει μια αίσθηση παρουσίας. Υπάρχει το φως κι ο ήλιος που εισέρχονται στο χώρο. Ίσως υπάρχουν έργα τέχνης κι υποβλητικά αντικείμενα ώστε να αλληλοεπιδρούν με τους ασθενείς. Όμως πιστεύει ότι εκεί βρίσκεται επίσης ο ίδιος ο θεραπευτής ως αντικείμενο στο ίδιο του το γραφείο αποτελώντας μέρος της 'διακόσμησης' συμπεριλαμβανομένου του ύφους, του ρουχισμού, της παρουσίας του στο χώρο μαζί με τον τρόπο που αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε αυτή τη συνεργατική προσπάθεια που ονομάζεται ψυχοθεραπεία.⁸²

⁸¹ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 146
⁸² <https://www.fastcompany.com/3029093/inside-the-offices-of-12-psychoanalysts>

3.5 Εξ' αποστάσεως συνεδρίες

Λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών εργασίας εξαιτίας της πανδημίας η έρευνα επεκτάθηκε στον τρόπο με τον οποίο ανταπεξήλθαν οι θεραπευτές και στον αντίκτυπο που είχε στους ίδιους αλλά και στη θεραπεία, η απομάκρυνση από το φυσικό χώρο του γραφείου. Οι απαντήσεις διέφεραν αρκετά, όμως το κοινό τους στοιχείο ήταν η αίσθηση της σωματικής και πνευματικής απόστασης καθώς και ο προβληματισμός για το background της οθόνης το οποίο αντίκρυζε ο συνομιλητής τους.

Όπως ανταποκρίθηκαν κάποιοι ως ασθενείς, η διαμόρφωση της θεραπείας είναι διαφορετική - ξαφνικά βρέθηκαν να προσγειώνονται στη συνεδρία και ξαφνικά αυτή εξαφανίζεται - δεν υπάρχει ο χρόνος και ο χώρος μεταξύ της θεραπευτικής συνάντησης. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι εξετάζουν πολύ προσεκτικά πώς παρουσιάζονται ως θεραπευτές ως προς το τι είναι ορατό στον πελάτη. Προτιμούν να προσφέρουν μια ουδέτερη, αλλά όχι πλήρως αποπροσωποποιημένη προοπτική - ένα είδος κενού καμβά, όσο αυτό μπορεί να επιτευχθεί. Άλλοι στην αρχή της πανδημίας, αναδιέταξαν τα δωμάτια τους σε μια τέτοια διαμόρφωση που το φόντο στο οποίο βρισκόντουσαν έμοιαζε με ένα θεραπευτικό γραφείο και όχι με την κρεβατοκάμαρα τους σπιτιού τους, όπως συνέβαινε στην πραγματικότητα. Επίσης ορισμένοι εξακολουθούν να δουλεύουν από το ίδιο δωμάτιο στο σπίτι και προετοιμάζονται για τις συνεδρίες με τον ίδιο τρόπο (αν και μερικές από τις ρυθμίσεις είναι διαφορετικές, δηλαδή οι καλύτερες ρυθμίσεις φωτισμού, κάποια οπτικά γραφικά κ.λπ.).

Σημαντικές είναι οι αναφορές που εστιάζουν στο γεγονός ότι αρκετοί μπορούν να φανταστούν πως η πανδημία θα οδηγήσει στην εξερεύνηση άλλων τρόπων άσκησης της θεραπείας που τελικά μπορούν να επιτευχθούν. Ορισμένοι σίγουρα μπορούν να φανταστούν ένα τέτοιο μέλλον, αλλά μάλλον δεν θα το καλωσόριζαν, διότι αισθάνονται σαν κάτι ζωικό, με διαπροσωπική έννοια, να λείπει προφανώς, με γενικά αρνητικές επιπτώσεις στην αποτελεσματικότητα της θεραπευτικής εργασίας. Επίσης υπάρχουν κι αυτοί που μπορούν να φανταστούν ότι αυτή η κατάσταση μπορεί να συνεχιστεί για λίγο, αλλά θα ήθελαν να επιστρέψουν στην προσωπική τους εργασία το συντομότερο δυνατόν, καθώς πιστεύουν ότι κάτι σημαντικό έχει χαθεί στην εξ' αποστάσεως εργασία και ότι υπάρχουν πολλά οφέλη στο να βρίσκεσαι σε ένα θεραπευτικό περιβάλλον που παρέχεται από έναν θεραπευτή.

Δεν είναι πάντοτε αναγκαίο να βρίσκεται κανείς στο γραφείο κάποιου θεραπευτή ώστε να πραγματοποιείται μια συνεδρία μέσω τηλεφώνου ή υπολογιστή. Όμως πώς υπάρχει κανείς σαν ψυχοθεραπευτής, εάν το γραφείο του, με τις συλλογές του παύει να αποτελεί τον αποκλειστικό χώρο εργασίας του; Αντικείμενα που σχετίζονται με τον ορισμό του εαυτού του θεραπευτή δεν είναι παρόντα όταν ο ίδιος εργάζεται μακριά από το γραφείο του.⁸³ «Τώρα και στο μέλλον, ολόκληρη η σχέση μας με αντικείμενα μπορεί να χρειαστεί να επανεξεταστεί. Η λέξη αντικείμενο για τους θεραπευτές υποδηλώνει τόσο ένα εξωτερικό αντικείμενο όσο και, πιο σημαντικό, την εσωτερικοποιημένη αναπαράσταση ενός ατόμου, μια σχέση ή ένα τμήμα αυτού του ατόμου ή σχέσης. Τα εξωτερικά αντικείμενα τείνουν να είναι σημαντικά επειδή μπορούν να προκαλέσουν τη μνήμη, το συναίσθημα και την αίσθηση του άλλου στη ζωή κάποιου. Αυτή η ικανότητα για πλούσιες και σταθερές σχέσεις αντικειμένων συχνά ισοδυναμεί με μια ευέλικτη, δημιουργική, ενσυναίσθηση και δεκτική ψυχική ευεξία. Για καθέναν από εμάς, ορισμένα υλικά αντικείμενα είναι ιδιαίτερα υποβλητικά».⁸⁴ Από τη στιγμή που θεραπευτής και θεραπευόμενος καταλαμβάνουν τον ίδιο φυσικό χώρο παρατηρώντας και σχολιάζοντας, για παράδειγμα, ένα έργο τέχνης στο γραφείο, ο θεραπευόμενος μπορεί να θυμηθεί ένα όνειρο. Τότε, λοιπόν, ο θεραπευτής μπορεί μέσω της ονειροπόλησης να ενωθεί με το ασυνείδητο του θεραπευόμενου.⁸⁵ Με ποιο τρόπο τελικά, δημιουργείται ο χώρος για θεραπευτική εργασία όταν αυτός βιώνεται μέσω της ηλεκτρονικής επικοινωνίας; Η εξέλιξη μπορεί να είναι συναρπαστική ανοίγοντας νέους ορίζοντες για τον τρόπο εργασίας όταν οι θεραπευόμενοι ταξιδεύουν ή βρίσκονται μακριά. Παράλληλα, οι αλλαγές αυτές

⁸³ Gerald, M. (2019). IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices. London and New York: Routledge, p. 155

⁸⁴ Turkle, S. (2007). Evocative objects: Things we think with, Cambridge MA: The MIT Press, p. 34

⁸⁵ Ogden, T. H. (1994). The analytic third: Working with intersubjective clinical facts. International Journal of Psycho-Analysis, 75, 3-19.

αποσταθεροποιήσουν τη θεραπευτική σχέση και την αποτελεσματικότητά της. Ο Mark Gerald θεωρεί ότι μια από τις βαθιές προκλήσεις που αντιμετωπίζουμε ως ανθρώπινα όντα είναι ο αγώνας να κρατήσουμε το 'σπίτι' μας, γνωρίζοντας ότι βρίσκεται σε πολιορκία και αναπόφευκτα θα χαθεί. Μπορεί, λοιπόν, να είναι απαραίτητο, όπως κάποτε ήταν, να γεμίσει κανείς το γραφείο του με τον εαυτό του και τα υπάρχοντά του με την εμπιστοσύνη ότι αυτός ο χώρος θα δημιουργήσει, θα προστατεύσει και θα καλλιεργήσει το μέλλον του, ακόμη κι αν είναι αυτός ο μόνος επιβάτης στο δωμάτιο. Η καλή θεραπευτική εργασία απαιτεί πάντα μια διαλεκτική ένταση μεταξύ της ασφάλειας ενός πλαισίου κανόνων και της ελευθερίας περιπλάνησης στον δημιουργημένο χώρο που αντιπροσωπεύει το γραφείο ανάλυσης. Οι θεραπευτές καλούνται επί του παρόντος να ασκήσουν πειθαρχία για να παραμείνουν στο θεραπευτικό σπίτι τους, στο γραφείο και να συνεχίσουν να ανακαινίζουν αυτόν τον χώρο με νέα, σημαντικά αντικείμενα. «Ακόμα και όταν το ψυχαναλυτικό γραφείο αλλάζει σε σχήμα και περιεχόμενο και γίνεται εικονικός χώρος, μπορεί πάντα να είναι καταφύγιο για το ασυνείδητο αν αφήσουμε τη σκιά του καναπέ του Freud να πέσει πάνω μας και να δημιουργήσουμε, μέσω της ψυχαναλυτικής μας παρουσίας, νέες σκιές για τις μελλοντικές γενιές αναλυτών».⁸⁶

⁸⁶ Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge., p. 155

Συμπεράσματα

Η εργασία αυτή ξεκίνησε με στόχο να αναζητηθεί η αρχιτεκτονική γλώσσα που θα μπορέσει να αποτελέσει έναν τρόπο επικοινωνίας με τους ψυχοθεραπευτές, ώστε να εξεταστεί η σχέση της θεραπευτικής διαδικασίας με τους χώρους μέσα στους οποίους αυτή συντελείται. Μετά από εκτενή έρευνα, παρατηρεί κανείς ότι παρόλο που η διαμόρφωση των χώρων αυτών αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού για τους θεραπευτές, στη συντριπτική τους πλειοψηφία δεν αποτελούν προϊόντα σχεδιαστικής μελέτης. Επομένως δεν υπάρχουν, δυστυχώς, αρκετά παραδείγματα που θα μπορούσαν να συζητηθούν με αρχιτεκτονικούς όρους.

Ωστόσο κατά τη διάρκεια της εργασίας προέκυψαν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τις επιλογές διαμόρφωσης των χώρων, που στην συνέχεια θεωρήθηκαν αξιοσημείωτα από τους ίδιους τους ψυχοθεραπευτές που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις. Ορισμένα από αυτά είναι προφανή και αναμενόμενα και άλλα πιο αναπάντεχα.

Στα προφανή συμπεράσματα ανήκουν αυτά που αφορούν συγκεκριμένα στοιχεία του χώρου και τη γενική αίσθηση που αυτά μπορούν να προκαλέσουν. Στοιχεία όπως ο τεχνητός φωτισμός, τα χρώματα, τα έργα τέχνης και τα φυτά, τα έπιπλα, είναι στοιχεία που διαμορφώνουν το ύφος του χώρου και την επιθυμητή αίσθηση οικειότητας και ασφάλειας. Όλα τα παραπάνω στοιχεία ανήκουν σε αυτά που μπορούν να μεταβληθούν χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Αντίστοιχη όμως επίδραση μπορούν να έχουν και στοιχεία όπως η θέση, το μέγεθος, τα ανοίγματα και η θέα του ψυχαναλυτικού χώρου τα οποία είναι λιγότερο ελαστικά. Είναι προφανές πως και αυτά μπορούν να συμβάλουν στη γενική αίσθηση ασφάλειας και οικειότητας που επιδιώκεται.

Στα λιγότερο αναμενόμενα συμπεράσματα, ανήκουν αυτά που αφορούν παραμέτρους πιο ασαφείς και προσωπικές, άμεσα συσχετισμένες με την ιδιοσυγκρασία και τα βιώματα των θεραπειών. Από τις συνεντεύξεις και την σχετική βιβλιογραφία προκύπτει ότι όσο σημαντικά είναι τα φυσικά στοιχεία του χώρου, άλλο τόσο είναι και οι βιωματικές επιρροές των θεραπειών, οι οποίες σχεδόν ασυνείδητα συμμετέχουν στη διαμόρφωση του και συνήθως εμφανίζονται δυο πτυχές. Η μια αφορά στη σχέση που διαφαίνεται ανάμεσα στο χώρο της ψυχοθεραπείας και στο χώρο της κατοικίας των παιδικών χρόνων των θεραπειών και η άλλη στη χρήση συγκεκριμένων αντικειμένων -τα οποία στην γλώσσα της ψυχοθεραπείας ονομάζονται υποβλητικά αντικείμενα-, τα οποία έχουν άμεση σχέση με τη ζωή και το παρελθόν των θεραπειών και με κάποιο τρόπο συμμετέχουν με καταλυτικό τρόπο στην διαδικασία της ψυχοθεραπείας.

Οι ψυχοθεραπευτικοί χώροι σήμερα εξακολουθούν να φλερτάρουν με το παρελθόν, παρά τις τεχνολογικές εξελίξεις και την συνεχή ανανέωση των αισθητικών προτύπων. Σε προηγούμενα κεφάλαια είδαμε πόσο σημαντική ήταν και είναι η συνεισφορά του αρχαιολογικού γραφείου του S. Freud στη λειτουργική και αισθητική διαμόρφωση όλων των μεταγενέστερων χώρων ψυχοθεραπείας.

Εκτός όμως από την επιρροή του ψυχαναλυτικού γραφείου του Freud, κατά τη διάρκεια της έρευνας για αυτή την εργασία αναδύθηκε μια επαναλαμβανόμενη διάθεση από την πλευρά των ψυχοθεραπευτών για σύγκριση του χώρου εργασίας τους με το πατρικό τους σπίτι. Κάποιες φορές μνημονεύονταν το πατρικό σπίτι ως υπόδειγμα ζεστασιάς και ασφάλειας, ενώ κάποιες άλλες ως παράδειγμα προς αποφυγή μιας και για τους ίδιους ήταν ένας χώρος δυσάρεστων αναμνήσεων. Το πώς αποκωδικοποιούνται τα στοιχεία του πατρικού σπιτιού προκειμένου να μεταφερθούν ή να αποφευχθούν στο χώρο εργασίας εξαρτάται από το πολιτισμικό πλαίσιο και τις αναφορές του κάθε αναλυτή. Ωστόσο αυτό που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όπως παρατηρήθηκε και από τους ίδιους τους ψυχοθεραπευτές με τους οποίους έγιναν αρκετές συζητήσεις κατά τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας είναι το γεγονός ότι υπάρχει η ανάγκη για αυτή τη σύγκριση.

Στη διάρκεια φωτογράφισης των θεραπειών στο χώρο της εργασίας τους από τον Gerald, ορισμένοι εξέφρασαν σχετική αδιαφορία για το χώρο τους καθώς και για το τι μπορούν να αντιπροσωπεύουν οι διάφορες επιλογές τους. Σε πολλές περιπτώσεις, όταν ρώτησε τους μαθητές του τι βρισκόταν πίσω τους, γύρισαν για να κοιτάξουν πριν απαντήσουν. Όταν τους ρωτούσε για ένα έργο τέχνης ή μια

φωτογραφία ή τον τρόπο διάταξης των βιβλίων τους, έγινε φανερό, ωστόσο, ότι υπήρχε μια ασυνείδητη ταύτιση σε αυτά τα αντικείμενα. Καθώς και μια ανάγκη αυτοπροσδιορισμού μέσα από αυτά. Παρόλο που μπορεί να μην είναι συνεχώς στο οπτικό τους πεδίο είναι εκεί και τους συντροφεύουν σε όλη τη διαδικασία. Κάποιες φορές γίνονται αφορμές για να ξεκινήσει μια συζήτηση προκειμένου να αποκαλυφθούν νέες πτυχές στη θεραπευτική διαδικασία. Πολλά περισσότερα μπορούν να ειπωθούν και για κάποια βασικά στοιχεία επίπλωσης του χώρου όπως η πολυθρόνα στην οποία κάθονται. Όλα αυτά τα στοιχεία αντικατοπτρίζουν το πώς παρουσιάζονται στον κόσμο και ποιοι είναι στη δουλειά τους με τους ασθενείς.⁸⁸

Έτσι λοιπόν ο σχεδιασμός ενός χώρου ψυχοθεραπείας είναι μια οργανική διαδικασία που διαμορφώνεται από τη συνεχιζόμενη επίδραση του χρόνου, των σχέσεων με τους ασθενείς, τους ψυχοθεραπευτικούς προγόνους και τα σπίτια της παιδικής ηλικίας.

Το παράδειγμα των χώρων ψυχοθεραπείας, μας δίνει, μέσα από αυτή την ενδεχομένως περιορισμένη αλλά σίγουρα ενδιαφέρουσα οπτική, ευκαιρίες να αντιληφθούμε πόσο σημαντικό ρόλο παίζουν κάποια στοιχεία στη διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων και σε ποιο βαθμό μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία περιβαλλόντων που αναδύουν το αίσθημα της οικειότητας. Ενδεχομένως, λόγω της φύσης του επαγγέλματος τους, οι θεραπευτές έχουν οξυμένα αντανακλαστικά ώστε να μπορούν πιο εύκολα να αναγνωρίσουν τις επιρροές που μπορεί να έχουν οι αναμνήσεις και τα βιώματα της παιδικής ηλικίας στο πώς αντιλαμβανόμαστε και πώς σχεδιάζουμε ένα χώρο, αλλά σίγουρα αυτό δεν αφορά μόνο τους ίδιους. Αν λοιπόν έχει σημασία το να αναζητά κανείς τις ρίζες των επιρροών και των αισθητικών του κριτηρίων, ίσως θα έχει ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε για το με ποιον τρόπο θα μπορούσε να γίνει αυτό.

⁸⁷ Gerald, M. (2019). IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices. London and New York: Routledge, p. 151

⁸⁸ Ομοίως

Ο χώρος είναι σαν τα μουσικά κομμάτια. Δεν ακούμε συνεχώς σονάτες ή βαριά ροκ. Ούτε συνεχώς καταθλιπτικούς στίχους. Δεν πρέπει λοιπόν να περιμένουμε πως το γραφείο μας θα επηρεάσει με τον ίδιο τρόπο τον κάθε πελάτη. Ούτε περιμένουμε ο πελάτης να επηρεάζεται κάθε φορά που προσέρχεται στο γραφείο με τον ίδιο τρόπο. Οπότε ίσως η λιτότητα να είναι μονόδρομος με σκοπό ο χώρος να επηρεάζει όσο το δυνατόν λιγότερο τον πελάτη. Ο χώρος ασκεί δυνατή επιρροή αλλά δεν πρέπει να την εξαπολύουμε χωρίς να την εξατομικεύουμε στον πελάτη. Η εξατομίκευση όμως κοστίζει δυστυχώς. Υπάρχει και η αυτοεκπληρούμενη προφητεία πάντα στη μέση. Έχοντας χτίσει ένα στυλ γραφείου με τα χρόνια καταλήγεις ως θεραπευτής να απευθύνονται σε σένα άνθρωποι συγκεκριμένου πολιτισμικού και κοινωνικού υπόβαθρου. Εκεί θα πρέπει να μη γελασθείς και νομίζεις ότι μόνο αυτοί οι άνθρωποι υπάρχουν. Αν κρεμάσω ένα δέρμα ζώου στην υποδοχή μάλλον θα κατακριθώ στην Ευρώπη αλλά στη Σενεγάλη θα φαίνομαι ένας από αυτούς.⁸⁹

⁸⁹ Αυτούσια απάντηση από ερωτηματολόγιο πρωτογενούς έρευνας

Αναφορές

Ελληνική Βιβλιογραφία

Freud, S. 2014. *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.

Freud, S. 2017. *ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗΣ*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ.

Συγκολλίτου, Ε., (1997), *Περιβαλλοντική Ψυχολογία*, εκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία | Δικτυογραφία

Akhtar, S. (2009). *The damaged core: Origins, dynamics, manifestations, and treatment*. Lanham, MD: Jason Aronson

Bachelard, G. (1958/1994). *The poetics of space: The classic look at how we experience intimate places*. Boston, MA: Beacon Press, p. Xxxvii

Bass, A. (2015). *The dialogue of unconsciousness, mutual analysis and the uses of the self in contemporary relational psychoanalysis*. *Psychoanalytic Dialogues*, 25(1),2-17

Birren, F. (1969). *Light, color, and environment*. New York: Van Nostrand Reinhold.

Bonahon, F. (2009-08-05). *Low-dimensional geometry: from Euclidean surfaces to hyperbolic knots*. AMS Bookstore. p. 95.

Campbell, D. E. (1979). *Interior office design and visitor response*. *Journal of Applied Psychology*, 64, 648-653.

Cockerill, I. M., & Miller, B. P. (1983). *Children's colour preferences and motor skill performance with variation in environmental color*. *Perceptual and Motor Skills*, 28, 259-268.

Cuttle, K. (1983). *People and windows in workplaces*. Paper presented at the Conference on People and the Physical Environment Research, Wellington, New Zealand.

Doolittle, H. (1974). *Tribute to Freud*. New York, NY: New Directions.

Dunne, Carey. 2014. *Inside The Offices of 12 Psychoanalysts*. 16 04. Πρόσβαση 02 20, 2022. <https://www.fastcompany.com/3029093/inside-the-offices-of-12-psychoanalysts>.

Engelman, E. (1976). *Berggasse 19: Sigmund Freud's Home and Offices*, Vienna 1938. New York: Basic Books., p. 96-97

Freud, S. (1940/1949). *An outline of Psychoanalysis*. New York, NY: W.W. Norton & Company, p. 52

Freud, S. (1905/1963). *Dora: An analysis of a case of Hysteria*. New York, NY: Palgrave Macmilian.

Freud, S. (1931). Letter to the Burgomaster of PrAibor. In J. Strachey (Ed. & Trans. 1961), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, Volume XXI (1927-1931): The future of an illusion, civilization and its discontents, and other works* (pp. 259-260) London: Hogarth Press

Fuss, D. (2004). *The Sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York, NY: Routledge., p. 73

Fuss, D., & Sanders, J. (2004). Freud's ear: Bergasse 19 Vienna Austria. In D. Fuss (Ed.) *The sense of an interior: Four writers and the rooms that shaped them*. New York: NY: Routledge., p. 75

Gay, P. (1988). *Freud: A life for our time*. New York, NY: W.W. Norton & Company, p. 9

Gerald, M. (2019). *IN THE SHADOW OF FREUD'S COUCH: Portraits of Psychoanalysts in Their Offices*. London and New York: Routledge.

Grinker, R. R., Jr. (2001). *My father's analysis with Sigmund Freud*. *Annual Review of Psychoanalysis*

Grotjahn, M. (1973/1971). *Diary of my analysis with Sigmund Freud*: By Smiley Blanton M.D. *Psychoanalytic Quarterly*, 42, 272–274. New York, NY: Hawthorn Books, Inc, p. 141.

Hershberg, S. (2016). *Changing the physical aspects of the analytic setting: The impact on the analyst, the patient and the relationship and its home*. Unpublished paper

Lewin, K. (1951). *Formalization and progress in psychology*. In D. Cartwright (Ed.), *Field theory in social science*. New York: Harper.

Maslow, A. H., & Mintz, N. L. (1956). *Effects of esthetic surroundings: I. Initial short-term effects of three esthetic conditions upon perceiving "energy" and "well-being" in faces*. *Journal of Psychology*, 41, 247-254.

Mehrabian, A., & Russell, J. A. (1974). *An approach to environmental psychology*. Cambridge, MA: The M.I.T. Press.

Ogden, T. H. (1994). *The analytic third: Working with intersubjective clinical facts*. *International Journal of Psycho-Analysis*, 75, 3-19.

Pallasmaa, J. (2005). *THE EYES OF THE SKIN: Architecture and the Senses*. London: John Wiley & Sons., p. 16

Salyard, Ann. (1992). *Freud's narrow escape and the discovery of transference*. *Psychoanalytic Psychology*.

Seiden, H. M. (2009). *On the longing for home*. *Psychoanalytic Psychology*, 26(2), 191-205.

Sherrod, D. R., Hage, J., Halpern, P. L., & Moore, B. S. (1977). *Effects of personal causation and perceived control on responses to an aversive environment: The more control the better*. *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 14-27.

Stolper, J. H. (1977). *Color induced physiological response*. *Man-Environment Systems*, 7,101-108.

Turkle, S. (2007). *Evocative objects: Things we think with*. Cambridge MA: The MIT Press. p. 34

Welter, V.M. (2012). *Ernst L. Freud, architect: The case of the modern bourgeois home*. New York, NY: Berghahn Books

Wheelis, A. (1966). *The illusionless man*. New York, NY: Harper Colophon.

Wicker, A. W. (1984). *An introduction to ecological psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wolf Man, T. (1958). *How I came into analysis with Freud*. *Journal of American Psychoanalytic Association*, 6, 348-352

Young, R. M. (1989). "Transitional phenomena: production and consumption", in B. Richards, ed., *Crises of the Self: Further Essays on Psychoanalysis and Politics*. London: Free Association Books, pp. 57–72.

Zimmermann, S. (2014). *FIFTY SHRINKS*. Sebastian Zimmermann.

Κατάλογος Εικόνων

Εικ.1: <https://www.semanticscholar.org/paper/%E2%80%98TRANSREAL%E2%80%99-TOPOGRAPHIES-Manifesting-the-Kypraiou/904aeeac32b53c248bb08ea385d50ed0bf85d128/figure/3>

Εικ.2: <https://www.semanticscholar.org/paper/%E2%80%98TRANSREAL%E2%80%99-TOPOGRAPHIES-Manifesting-the-Kypraiou/904aeeac32b53c248bb08ea385d50ed0bf85d128/figure/3>

Εικ.3: [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Sigmund_Freud,_by_Max_Halberstadt_\(cropped\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Sigmund_Freud,_by_Max_Halberstadt_(cropped).jpg)

Εικ.4: <https://alchetron.com/August-Aichhorn>

Εικ.5: <https://ajp.psychiatryonline.org/doi/full/10.1176/appi.ajp.161.7.1172>

Εικ.6: <https://thehappiestcow.wordpress.com/2012/07/06/freuds-photographer/>

Εικ.7: <https://thehappiestcow.wordpress.com/2012/07/06/freuds-photographer/>

Εικ.8: https://www.researchgate.net/figure/Freud-assumed-a-passive-position-as-he-sat-in-his-large-comfortable-reclining-chair_fig5_343262540

Εικ.9: https://www.researchgate.net/figure/Freud-assumed-a-passive-position-as-he-sat-in-his-large-comfortable-reclining-chair_fig5_343262540

Εικ.10: <https://www.semanticscholar.org/paper/%E2%80%98TRANSREAL%E2%80%99-TOPOGRAPHIES-Manifesting-the-Kypraiou/904aeeac32b53c248bb08ea385d50ed0bf85d128/figure/4>

Εικ.11: <https://blog.jeroenapers.nl/post/618189347372597248/heftkantoor-van-sigmund-freud-in-de-tekeningen-van>

Εικ.12: https://www.researchgate.net/figure/Freud-assumed-a-passive-position-as-he-sat-in-his-large-comfortable-reclining-chair_fig5_343262540

Εικ.13: https://www.researchgate.net/figure/Freud-assumed-a-passive-position-as-he-sat-in-his-large-comfortable-reclining-chair_fig5_343262540

Ек.14:

https://www.romanovgrave.com/wpcontent/uploads/2012/03/16_NataliaSubotin_cic.jpg

Ек.15: https://www.google.com/search?q=freud+house+vienna&sxsrf=APq_WBvldfHRCBNXUSaAIOXNmOYvLae7pA:1646059014242&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwiNx8rWz6L2AhWngv0HSDvBx0Q_AUoAXoECAIQAw&biw=1536&bih=722&dpr=1.25#imgrc=jCqiGO5xxl0HHM

Ек.16: <https://www.abebooks.com/Sigmund-Freud-House-Bulletin-Vol-5No.1/14221321851/bd>

Ек.17: https://de.m.wikipedia.org/wiki/Datei:Plano_Casa_Freud.svg

Ек.18: <https://www.romanovgrave.com/exhibitions/b19>

Ек.19:

https://www.google.nl/search?q=Freud%27s+collection+antiquities&espv=2&biw=1164&bih=848&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ei=YyNqVcPkJcv9ygOI4oDIBA&ved=0CAYQ_AUoAQ#imgrc=sinHiNUERDzImM

Ек.20: <https://www.freud.org.uk/collections/library/>

Ек.21: <https://www.freud.org.uk/2020/03/25/freud-at-home/>

Ек.22: <https://www.cambridgeusa.org/events/listing/the-interpretation-of-drawings-freud-and-the-visual-origins-of-psychoanalysis>

Ек.23: <https://www.catawiki.com/en//18555725-michael-h-rohde-sigmund-freud-haus-wien>

Ек.24: <https://www.archpaper.com/2016/04/danze-austin-school-architecture/>

Ек.25: <https://www.cbsnews.com/pictures/inside-the-analysts-office/9/>

Ек.26: <https://www.intjournal.com/1213/annie-hall>

Ек.27: <https://www.intjournal.com/1213/annie-hall>

Εικ.28: <https://headtopics.com/us/hbo-developing-reboot-of-in-treatment-14403512>

Εικ.29: <https://i.pinimg.com/originals/02/5f/33/025f3311ed2f71f379f4be16d0a7632a.jpg>

Εικ.30: <https://leibal.com/lighting/profana/>

Εικ.31: <https://barrydownepaint.com/products/hc-169-coventry-gray?variant=46659918791>

Εικ.32: https://www.ambientedirect.nl/cassina/le-corbusier-lc4-ligbed_pid_38119.html

Εικ.33: <https://lrlofton.wordpress.com/2017/01/22/what-is-it-like-in-the-mental-health-office/anni-bergman-phd-photographed-by-mark-gerald-phd-2-of-11/>

Εικ.34: <https://lrlofton.wordpress.com/2017/01/22/what-is-it-like-in-the-mental-health-office/luis-feder-phd-photographed-by-mark-gerald-phd-8-of-11/>

Εικ.35: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.36: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.37: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.38: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.39: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.40: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.41: <https://www.amazon.co.uk/XIAOTENG-four-dimensional-creative-furnishing-articles/dp/B08MYX4D6D>

Εικ.42: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.43: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

Εικ.44: <https://www.markgeraldphoto.com/Photographs/7/caption>

